

Osmanlı Devleti'nde İletişim Araçlarının Kontrolü: “Telefon Tevkifleri”

Control over Telecommunication Devices in the Ottoman Empire: Seizure and Prohibition of Telephones

Şeyhmus Bingül¹

¹Dr. Öğretim Üyesi, Muş Alparslan Üniversitesi,
Fen-Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü,
Muş, Türkiye

ORCID: Ş.B. 0000-0001-5255-9787

Sorumlu yazar/Corresponding author:

Şeyhmus Bingül,
Muş Alparslan Üniversitesi, Fen-Edebiyat
Fakültesi, Tarih Bölümü, Muş, Türkiye
E-posta/E-mail: s.bingul@alparslan.edu.tr

Başvuru/Submitted: 15.11.2019

Revizyon Talebi/Revision Requested:
24.12.2019

Son Revizyon/Last Revision Received:
07.05.2020

Kabul/Accepted: 10.05.2020

Online Yayın/Published Online: 03.07.2020

Atıf/Citation: Bingül, Şeyhmus. “Osmanlı
Devleti'nde İletişim Araçlarının Kontrolü: “Telefon
Tevkifleri.” *Osmanlı Bilimi Araştırmaları* 21, 2
(2020): 69-96.
<https://doi.org/10.26650/oba.647196>

ÖZ

On dokuzuncu yüzyılın bilim ve teknik alanındaki başlıca icatlarından biri telefondur. 1875'teki icadından sonra dünya ülkelerine hızla yayılmıştır. Osmanlılar, patenti Alexander Graham Bell tarafından 1876'de alınan telefon ile II. Abdülhamid döneminde, 1881'de tanışmıştır. Ancak telefonla ilk deneyimleri çok kısa sürmüştür: Telefon, “gizli-saklı” işlerde kullanıma ihtimali üzerine, 1886'da yasaklanmıştır. Avrupa'dan Osmanlı liman kentlerine gelen telefonlar gümrüklerde “tevkif edilerek” muhafaza altına alınmıştır. Bu tedbirlere rağmen telefonun kaçak yollarla ülkeye girişi engellenememiş ve zaman içerisinde kullanımına yönelik talepler artmıştır. II. Meşrutiyet'in liberal politikaları çerçevesinde yabancı şirketlere imtiyaz verilerek telefon kullanımı teşvik edilmiştir. İstanbul, telefon ile özdeşleşen başlıca Osmanlı kenti olmuştur. İzmir ve Aydın gibi ticaret kentleri ile Anadolu'nun muhtelif yerlerindeki kullanımını sınırlı kalmıştır. Telefonun Osmanlı'ya ilk girişinden serbest bırakılmasına kadar geçen sürede, popüler süreli yayınlarda telefona dair geniş bir literatür oluşmuştur. Bu süre içerisinde, telefon kullanımı konusunda gelişmiş ülkelere nazaran oldukça geri kalan Osmanlı'nın telefonla imtihanı yoğun bürokratik yazışmalarda da kendini göstermiştir.

Anahtar sözcükler: İcatlar, Teknoloji Tarihi, Telgraf, Telefon Tevkifi, Telefon Yasağı, II. Meşrutiyet, Osmanlı İmparatorluğu

ABSTRACT

An important technological advance of the nineteenth century, the telephone, spread throughout the world following its invention in 1875. Patented by Alexander Graham Bell in 1876, it was introduced in the Ottoman Empire in 1881 during Abdulhamid II's reign. The Ottomans' experience with the device was rather short: It was prohibited because of possible clandestine uses. Devices arriving in Ottoman harbours were seized and stored. However, the illegal import of the telephones could not be prevented because of increasing demands. The liberalistic policies of the Second Constitution that extended privileges to foreign companies, encouraged its use. İstanbul had the largest telephone network but its use was limited in İzmir, Aydın and other Anatolian

cities. From its introduction to its free use in 1908, a large amount of literature appeared in popular periodicals. Telephone-related issues were discussed in many bureaucratic documents which witnessed its delayed adoption in the Empire, compared to developed countries of the time.

Keywords: Inventions, History of Technology, Telegraph, Seizure of telephones, Prohibition of telephones, Second Constitution, Ottoman Empire

Giriş

On dokuzuncu yüzyıl boyunca, birçok bilim insanının ses ileten elektrikli bir araç geliştirmeye yönelik çalışmaları, İskoç asıllı Amerikalı bilim insan Alexander Graham Bell'in (1847-1922) uğraşları sonucunda olgunlaşmış ve 1875'te telefonun icadıyla sonuçlanmıştır. Başlangıçta bu icat telgrafla iç içe olan dünyanın ilgisini çekmemişse de, Bell'in bu aracı bilim insanlarına duyurması ve aldığı destekler sonucunda telefon, kısa sürede bilim dünyasının ve devletlerin ilgi odağına yerleşmiştir. 1876'da Bell tarafından patenti alındıktan sonra, birçok alanda yaygınlık kazanmıştır.¹ Amerika'dan sonra en çok benimsendiği coğrafya Avrupa olmuştur. Fransa, İtalya ve Almanya'nın başını çektiği Avrupa devletlerinin toplumları da kısa sürede telefonu benimsemiş ve telefon abonelerinin sayısı yüz binlere ulaşmıştır. On dokuzuncu yüzyılın telekomünikasyon araçlarının sıra dışı modern yüzünü temsil eden bu araç, o döneme kadar revaçta olan telgrafı hızla geride bırakmış ve yeni tekniklerle gün geçtikçe daha da geliştirilmiştir.

Telefon, ticaret ve sanayi piyasasının başlıca araçlarından biri olmuştur. On yedi yıl boyunca imtiyazı elinde bulunduran Bell'in patent süresi 1894'te sona ermiş ve bu tarihten itibaren Amerika'da binlerce şirket kurulmuştur. 1895 yılında 87 bağımsız şirket telefon işlerine dâhil olmuşken 1902'de Amerika'da 40.000 telefon şirketi mevcuttu. Bu süre içerisinde Bell, telefonu biraz daha geliştirmiş ve 1910 itibariyle otomatik telefon devri başlamıştır. Bu dönemde Amerika'da 7 milyona yakın abone mevcuttu. Rusya'da ise bu sayı 155.000 civarındaydı. 1902'de New York ile Newark arasındaki 17,7 km'lik alana telefon hattı döşenmiş, ardından, New York merkezli hatlar 1906'da 127 km mesafedeki New Haven'a ve 143 km mesafedeki Philadelphia'ya kadar uzatılmıştır.² Böylece hızla ve geniş bir alana yayılmış yeni bir telekomünikasyon devri başlamıştır.

Avrupa devletleri, telefonla yakından ilgilenmiştir. Örneğin İtalya'da, 1880'lerde telefonun kullanımı yaygınlaşmıştır. Telefonun önceki icatlara göre oldukça donanımlı ve sıra dışı bir alet olması, İtalya kamuoyunda şaşkınlığa sebebiyet vermiştir. 1890 itibariyle de İtalya ve diğer Avrupa ülkelerinde telefonun devlet kontrolünde millileştirilmesine çabalanmıştır. Bu maksatla 1885'te İsviçre, 1889'da Fransa, 1895'te Belçika ve Avusturya hükümetleri harekete geçmiştir.³ Çeşitli dönemlerde telefonun kullanımı, kontrolü ve yaygınlaştırılması için girişilen ulusal ve uluslararası organizasyonlar neticesinde 1911'de Paris'te posta, telgraf ve telefon çalışanları birliklerinin katıldığı uluslararası bir konferans yapılmış ve 1920'de Milano'da Uluslararası Posta, Telgraf ve Telefon (PTTI) Federasyonu kurulmuştur.⁴

1 Harold S. Osborne, "Biographical Memoir of Alexander Graham Bell 1847-1922," *Biographical Memoirs of the National Academy of Sciences of the United States of America* 23 (1943): 1-10.

2 Vinayak L. Patil, "Historical Perspectives of Development of Antique Analog Telephone Systems," *Journal of Telecommunications and Information Technology* 3 (2015): 70-98.

3 Gabriele Balbi, "The Origins of the Telephone in Italy, 1877-1915: Politics, Economics, Technology and Society," *International Journal of Communication* 5 (2011): 1059-1063.

4 Patil, "Historical Perspectives," 95.

İletişim araçlarının hükümetler tarafından kontrol altına alınma çabası, merkezileşen devlet aygıtının bir unsuruydu. On sekizinci ve on dokuzuncu yüzyılda teknolojinin gelişimi ve özellikle de haberleşme araçlarının yaygınlaşması, yönetimlerin daha da merkezileşmesini ve yönetim birimleri arasında eşgüdümün sağlanmasını olanaklı hale getirmişti. Nitekim telgraf sisteminin kurucusu Claude Chappe (1763-1805), Fransız İhtilali sırasında, telgrafi "telgraf mesafeleri kısaltmakta ve bir anlamda, çok büyük bir nüfusu tek bir noktada birleştirmektedir" sözleriyle nitelendirmişti. Zira on dokuzuncu yüzyılın telekomünikasyon bağlamında bir özelliği de Avrupalı güçlerin askeri, politik ve ticari çıkarları doğrultusunda sömürgelerini kontrol etmede iletişim araçlarını etkili bir şekilde kullanmalarıydı.⁵

Telefon, ulusal ekonominin canlandırılması maksadıyla Amerika ve Avrupalı hükümetler tarafından sürekli teşvik edilmiştir. Nitekim telefonun öncülü olan telgraf da aynı maksatla ve tıpkı stratejik demiryolları gibi, bir bölgeye hâkim olmanın aracı olarak kullanılmıştır. Telgrafın askeri maksatlarla kullanımı uzun müddet bu aracın hükümetlerce kontrolünü gerektirmiş ve bu husus telefonun kullanımına da sirayet etmiştir. Amerika, Avrupa, Rusya ve Japonya'da telefonların devlet ya da özel müteşebbisler eliyle işletilmesi hususunda tartışmalar olsa da bu hususta en etkili liberal politikayı benimseyen ülke Amerika olmuştur.⁶ Osmanlı Devleti'nin de telgrafa ilgisi merkezi otoritenin tahkim edilmesi çerçevesinde gelişmiştir. İstanbul'dan vilayetlerin mülki, idari ve askeri memurlarına emir göndermek ve haberleşmeyi sağlamak bu şekilde çok daha etkili ve kolay oluyordu. Vatandaşların şikâyet mekanizmasının aracı olması itibarıyla telgraf, aynı zamanda yerel otoriteleri denetleme görevini de üstlenmiştir. Bu maksatla Osmanlı'da ilk telgraf hattı 1855'te İstanbul'u Avrupa'ya bağlamıştır. Daha sonra Edirne-İstanbul hattı kurulmuş ve telgraf, giderek yaygınlaşmıştır.⁷ Dolayısıyla Osmanlı diplomasisinin çehresini değiştiren bu iletişim sistemi, Osmanlı tebaası ile başkent İstanbul arasındaki iletişimin yeni aracı olarak büyük bir rol oynamıştır.⁸ Telgraf, icat edildikten kısa bir süre sonra Osmanlı idarecilerince askeri maksatlarla kullanıma alınıp benimsenmiş ise de telefon için aynı durum söz konusu olmamıştır.

On dokuzuncu yüzyıla girildiğinde bilim ve tekniğin yanı sıra birçok alanda Batılı devletlerin gerisinde kalmanın yarattığı itici güçle daha sistematik anayasal ve hukuki düzenlemelere ihtiyaç duyan Osmanlı Devleti, Tanzimat Fermanı'nın ilanını müteakip dönemde modernleşmeye dayalı bir merkezileşme anlayışı gütmüştür. Bu merkezileşme, başkent İstanbul ve taşra vilayetlerinin muntazam şekilde birbirine eklenmesini ve

5 Çağla Kubilay, "1923-1939 Yılları Arasında Türkiye'de Telekomünikasyon Politikaları," *İlef Dergisi* 4, 2 (2017): 41-43.

6 J. E. Kingsbury, *The Telephone and Telephone Exchanges Their Invention and Development*, (London, New York, Bombay, Calcutta, Madras: Longmans, Green & Co., (1915), 500-516.

7 Roderic H. Davison, "Osmanlı İmparatorluğuna Elektrikli Telgrafın Girişi," *Ankara Üniversitesi Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi* 14 (2003): 350-372.

8 Miri Shefer-Mossensohn, *Osmanlı'da Bilim Kültürel Yaratı ve Bilgi Alışverişi*, çev. Kübra Oğuz (İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2019), 182.

toplumsal kalkınmanın sağlanmasını amaçlamaktaydı. Bu yüzden haberleşme ve ulaşımaya özellikle dikkat edilmiş, ilgili merkez ve taşra kurumları vasıtasıyla ve bütçenin elverdiği ölçüde dönemin iletişim araçlarının ülkenin her tarafında kullanılmasına çalışılmıştır. Temelde asayişe dair bilgilendirme maksadıyla kullanılan telgraf, başlıca bürokratik yazışma aracı olmuştur. Daha hızlı ve doğrudan iletişim sağlamaya yaraması itibariyle 1880'lerde dünyaya hızla yayılan telefon ise Sultan II. Abdülhamid döneminde Osmanlı'da kullanıma sokulmuş fakat kısa bir süre sonra oldukça kısıtlı bir alanı kapsayan telefon hatları iptal edilerek çıkarılan "irade-i seniyye" ile ithalatı ve kullanımı uzun bir müddet yasaklanmıştır. Telefonun resmi kanalların izni ve isteği üzerine kullanıma girmesi ancak II. Meşrutiyet'in ilanını takip eden döneme denk gelebilmiştir.

Osmanlı'da, ilk telefon hattının 1881'de, Soğukçeşme'deki eski telgrafhane binası ile Yeni Cami Postanesi arasına çekildiği öne sürülmektedir. Buna göre bu şebekeye bağlanan dört adet telefon, kurum müdürlerinin odalarında kullanıma sokulmuştur. Fakat bu kullanım çok kısa sürmüş ve bu hatlar iptal edilerek 1886'da telefon yasağı başlamıştır. Bu yasağın II. Meşrutiyet dönemine kadar sürmüştür. Fakat yine de telefon, başlangıçta yalnız devlet makamlarında kullanılabilir şekilde kabul görmüştür. 1909 itibariyle de devlet kurumları arasına hatlar çekilmiştir. Halka açık telefon hatlarının kurulumu ise 1911 yılını bulmuştur.⁹

Gelişmiş dünya devletlerinin son hızla yararlandığı telefonun uzun bir müddet Osmanlı Devleti'nde yasaklı olması şüphesiz telekomünikasyon alanında geri kalınmasına sebep olmuştur. El koymak, yakalamak manasına gelen "tevkif" tabiri, Osmanlı arşiv vesikalarında telefon makinelerinin alıkonulmasına dair sıkça kullanılan bir nitelemedir. Arşiv vesikalarından bir örneklem oluşturularak yürütülen bu çalışmada, dönemin ilgili basın-yayın organlarından da istifade edilmiştir. Böylece Osmanlı idarecilerinin telefon kullanımına dair tutumları, kaçak telefon ithalatının kimler arasında yapıldığı, telefonun ne maksatla kullanıldığı ve bilim-teknik camiasının bu buluşa dair gözlem ve görüşleri derlenmeye çalışılmıştır. Birinci bölümde çeşitli gazete ve mecmualarda telefon teknolojisine dair yazılar derlenmiş ikinci bölümde ise telefon yasağı ve hükümetin bu yasağa dair yaptırımları incelenmiştir. Üçüncü ve son bölümde ise, II. Meşrutiyet döneminde resmi kanallarca kabul gören telefonun kullanıma girmesi ve kullanım alanları üzerinde durulmuştur.

Osmanlı Popüler Yayınlarında İletişim Teknolojisi

Bir grup Osmanlı bilim insanı, gazetecisi ve aydını, Batı'da geliştirilen yeni tekniklere ve icatlara ilgi göstermekteydi. Bunlar, telefonla ilgili çalışmaları da yakından takip etmişlerdir. Osmanlı Devleti, Batı dünyasında icat edilen teknolojik aletleri savaşlarda tanımakta veya

9 Aliye Önay, "Türkiye'de Telefon Teşkilatının Kuruluşu," *Çağımı Yakalayan Osmanlı! Osmanlı Devleti'nde Modern Haberleşme ve Ulaştırma Teknikleri*, yay. haz. Ekmeleddin İhsanoğlu ve Mustafa Kaçar (İstanbul: İslam Tarih, Sanat ve Kültür Araştırma Merkezi (IRCICA), 1995) içinde, 123-127.

yurt dışında görevli memurlar ya da Osmanlı topraklarına gelen yabancı seyyahlar vasıtasıyla bunlardan haberdar olmaktadır. Osmanlı Devleti'nde bulunan yabancı tüccar, seyyah, misyoner ve diplomatlar da bilgi/haber aktarma sürecine katkıda bulunmuşlardır. Batı teknolojisinin icatları zamanla gazete, dergi, edebiyat ve ders kitaplarına konu olmuş ve böylece Batı'da icat edilen ve elektrikle çalışan telefon, telgraf, mikrofön, fonograf gibi birçok alete dair geniş bir literatür meydana gelmiştir.¹⁰ Bu hususta *Servet-i Fünun* tek başına külliyatlı bir literatüre sahiptir.¹¹ Yine *Mecmua-i Fünun* genel bilim ve teknik sahasının yanı sıra telgraf¹² ve fotoğraf¹³ özelinde de çeşitli yazılar yayınlamıştır. Elbette bilim ve teknik alanındaki literatür, zikredilen ve bu çalışma dahilinde kullanılan örneklerin ötesine geçecek derecede geniş yer kaplamaktadır. Dönemin Osmanlı aydınları ve fikir insanları tarafından çıkarılan bu yayınlar, özellikle İstanbul'da geniş okuyucu kitlelerine ulaşmaktaydı. Bu yayınlara katkıda bulunanların çoğu mutlaka Doğu ve Batı dillerine hâkim kişilerdi.¹⁴ Dolayısıyla bu yazılarda verilen teknik bilgiler, Avrupa ve Amerika'daki yayınların takibi ve tercümesiyle oluşturulmuş ve Osmanlı kamuoyuna ulaştırılmıştır. Bu çalışma dahilinde örneklemleri oluşturulan ilgili literatür, Osmanlı aydını ve bilim insanlarının telefona bakış açısına dair fikirler sunmaktadır. Üstelik bu yayınların büyük bir kısmı telefon yasağının olduğu dönemlerde yapılmıştır. Genel hatlarıyla telefonun kullanım alanları, nasıl icat edildiği ve dünyadaki yayılma süreci ile buna dair birtakım istatistiklerin de yer aldığı bu yayınların Osmanlı bürokrasisinin ve toplumunun telefona alışma sürecine etki yapmış olması kaçınılmazdır.

1892'de *Servet-i Fünun*'da "Lakırdı Torbaya Girmez mi?" başlığıyla kaleme alınan bir yazıda Thomas Edison'un (1847-1931) icatlarından ses kayıt cihazı *fonografa* yer verilerek bu aletin Paris'te sergilendiği ve hatta Beyoğlu'ndaki Peşte Oteli'nde, Macar Türkolog Arminius Vámbéry (1832-1913) tarafından Peşte'de kaydedilen bir Türkçe nutkun dinletildiği konu edilmiştir. Haberdeki bir iddiaya göre bu makine Avrupa'da o kadar inanılmaz bulunmuş ki Fransız fen heyetinden bir kişi bu makineyi kullanan şahsı "sesi karnından çıkarmakla" itham etmiştir. Bilim insanlarının bu şaşkınlığının halkta meydana gelecek korku ve heyecanı daha da meşrulaştırdığından bahsedilen yazıda, fonografin kullanım alanlarına yer verilerek günün birinde bu aletin telgraf ve telefon gibi mühim bir yer teşkil edeceğine ve hatta her eve gireceğine dikkat çekilmiştir. Bu yüzden de "lakırdının torbaya girmesi şöyle dursun artık hem lakırdının hem de gürültünün torbaya da sandığa da doldurulabileceğinin" müjdesi verilmiştir.¹⁵ Gazeteye konu olan başka bir teknolojik gelişmeye sağır ve dilsizlerin iletişim

10 Serhat Küçük, "Osmanlıların Modern Teknoloji ile Karşışlaşması: Elektrik Örneği," *Hacettepe Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları* 18 (2013): 161-186.

11 Kenan Göçer, "Osmanlı'dan Cumhuriyet'e Ulaşım ve Servet-i Fünun Dergisi Ulaşım Bibliyografyası", *Bilgi Ekonomisi ve Yönetimi Dergisi* 11, 2 (2016): 149-205.

12 *Mecmua-i Fünun* 1/ 11 (1279): 448-459.

13 *Mecmua-i Fünun* 4/39 (1283): 206-207.

14 Bülent Varlık, "Tanzimat ve Meşrutiyet Dergileri," *Tanzimattan Cumhuriyete Türkiye Ansiklopedisi*, c.1 (İstanbul: İletişim yay., 1985), 112-116.

15 Mahmut Sadık, "Lakırdı Torbaya Girmez mi?," *Servet-i Fünun* 4/83 (14 Ekim 1892): 70-74.

kurabilmesine yarayan elektrikli ve lambalı bir aletin beş yaşında beyin humması geçiren bir Amerikalı tarafından icat edildiğine dairdir.¹⁶

Batı'daki teknik yeniliklerle ilgilenen Osmanlı aydınları, telefonun icadı ve kullanımına dair gelişmeleri yakından takip etmişler ve telefon konusunda kitaplar yazmışlardır. Bunlardan biri Ahmed Macid ve Ahmed Edib'in *Telefon* adlı eseridir. Sekiz bölümden oluşan bu kitabın ilk bölümünde sesin teller vasıtasıyla iletilmesinden önceki haberleşme araçlarına değinilmiştir. Buna göre ateş, düdük, çan ve işaret direkleri ilk iletişim araçlarıydı. Daha sonra borular vasıtasıyla gemi ve çok katlı binalarda iletişim sağlanmaya çalışılmıştır. Çeşitli isimler altında tasnif edilen telefon aletinin ilk kullanım bölgesi ve dünyaya nasıl yayıldığı da bu eserde konu edinilmiştir. Buna göre ilk telefon hattı Boston'dan çekilmiş ve yavaş yavaş dünyanın birçok "medeni" şehrine yayılmıştır. Yazarların elde ettiği istatistikler, Manchester ile Liverpool ve Hamburg ile Berlin'in telefon hatlarıyla birbirine bağlı olduğunu kaydetmektedir. Ayrıca bu bilgilere göre Paris'ten Brüksel'e, yani 340 kilometrelik bir mesafeye de telefon bağlanmıştır. Dünyadaki birçok şehre dair istatistiğin verildiği bu eserde telefonun süratle yayılmasından dolayı söz konusu istatistiklerin sürekli değiştiğine de dikkat çekilmiştir. Buna göre 1880'lerde bazı şehirlerdeki telefon abone sayısı aşağıdaki gibiydi.¹⁷

Tablo 1. 1882/1883 Yıllarında Avrupa ve Amerika Şehirlerinde Telefon Abone Sayıları

Şehir	Abone Sayısı	Yıl
Paris	2422	1882
Londra	1600	
Amsterdam	700	
Stockholm	672	
Viyana	600	
Berlin	581	
Brüksel	450	
Torun	410	
Kopenhag	400	
Meksika	300	
St. Petersburg	145	
İskenderiye	118	
New York	4080	
Chicago	2726	
Cincinnati	1325	
San Francisco	1300	

Bir bölgedeki telefon hatlarının gelişmişlik seviyesinin abone sayısına bağlı olduğunun vurgulandığı bu eserde, telefonun artık Amerika ve Avrupa'da değil Asya'da Çin'e ve Japonya'ya kadar yayıldığı, hatların yer ve deniz altından geçirildiği ve yakın bir gelecekte de Paris-Londra

16 "Dilsiz ve Sağırların Telefonu," *Servet-i Fünun*, 43/1097 (13 Haziran 1912): 62-63.

17 Ahmed Edib ve Ahmed Macid, *Telefon: Telefon Hakkında Nazariyat ve Tatbikatı Havidir* (İstanbul: Kasbar Matbaası, 1306), 2-32.

arasına yapılacak hattın su altından geçirileceğine dair bilgiler de verilmiştir.¹⁸ Nitekim 1892'ye gelindiğinde Paris ve Londra arasında bir müddetten beri işletilen telefon hattının artık yetersiz olduğuna dair haberler yayınlanmıştır.¹⁹ Avrupa'daki mevcut hatların yenilenmesini de takip eden süreli yayımlar²⁰ Amerikan gazetelerinden istifade ederek telefon hatlarının uzunluğuna dair istatistiklere yer vermiştir. Bu haberlerden biri 1892 itibarıyla Amerika'daki hatların uzunluğunun yaklaşık 255.800 mil olduğuna dairdir.²¹ Örneğin 1.568 kilometrelik uzunluğuyla New York-Chicago arasındaki hat o dönemde dünyanın en uzun telefon hattıydı.²²

Maarif mecmuası, telefona dair yapılan bir yorumda sesin uzak noktaya aktarılması hususunun sadece son asır adamlarının düşündüğü bir şey olmadığına, hayli eski zamanlardan beri birçok usulün denendiğine değinmiştir. Mecmuada telefonun artık dünyanın yaratılışıyla beraber icat edilmiş doğal bir vasıta halini aldığı yorumu da yapılmıştır. Buna göre birinin telefonun mevcut görevlerinden bahsetmesinin abesle iştigal sayıldığı dönemlerden telefonun Avrupa'da ticaret, sanayi ve resmi işlemlerde kullanıldığı bir döneme gelinmiştir. Üstelik herhangi bir kişinin telefonu bir iki gün bozulsa, o kişinin huzurunun bozulduğu ve işlerini yapamaz duruma geldiği bilgisi de paylaşılmıştır. Buna rağmen telefon her ne kadar yaygın olsa da her keseye uygun düşmemesi itibarıyla her sınıf halkta mevcut bir alet değildi. Fakat yakın bir zamanda telefonun her alanda kullanılacağı ve erişiminin kolaylaşacağına değinilerek özel derslerin dahi telefon vasıtasıyla yapılacağı bir dönem müjdelenmiştir. Bu müjde Avrupalı kadın bir öğretmenin iddiasına dayanmaktadır. Öğretmenin hasta öğrencisine piyano dersini telefon vasıtasıyla verebileceğine dair iddiası "akla hayale sığmayan" bir rivayet olarak yorumlanmıştır. Mecmuada, aktarılan sesi aynı zamanda kaydeden *telenograf* aletinin geliştirilmesinin teknolojiye bir devrim yaratacağına ve bundan da öteye gidilerek *telefot* yani konuşma yapılan kişinin simasını ve hareketini aktarmaya yarayan "ahir zaman" makinesinin geliştirilmesi halinde haberleşmede mesafenin hükmünün kalmayacağına varan ve dönemine nazarla oldukça ileri sayılabilecek görüşler paylaşılmıştır. Bu yazıda öngörülen bir husus da gelecek bir zamanda dünyanın üstünü "örümcek ağı" şeklinde telefon tellerinin kaplayacağı düşüncesidir.²³

Maarif mecmuası, bir diğer sayısında ise, İngiliz gazetelerini²⁴ referans göstererek telefonun kökenini 3.000 yıl öncesine ve Araplara dayandıracak bilgiler vermiştir. Burada paylaşılan bir görüşe göre Osmanlı toplumunda çocukların iki kibrit kutusunun arasına ip çekerek sesi iletmeye çalıştıkları bir nevi oyun, ilkel telefonun bir yansımasıydı. Mecmuaya göre ilkel telefon, Hindistan ve Mısır'da yüzyıllardan beri bilinen bir araçtı. Buna göre elektrikle ses iletimini sağlayan Edison, bu işi sadece geliştirdi. Bu yüzden Müslüman toplumu ses iletim ve

18 Ahmed Edib ve Ahmed Macid, *Telefon*, 33.

19 *Servet-i Fünun* 1/50 (4 Mart 1892): 343.

20 *Servet-i Fünun* 1/52 (14 Mart 1892): 355.

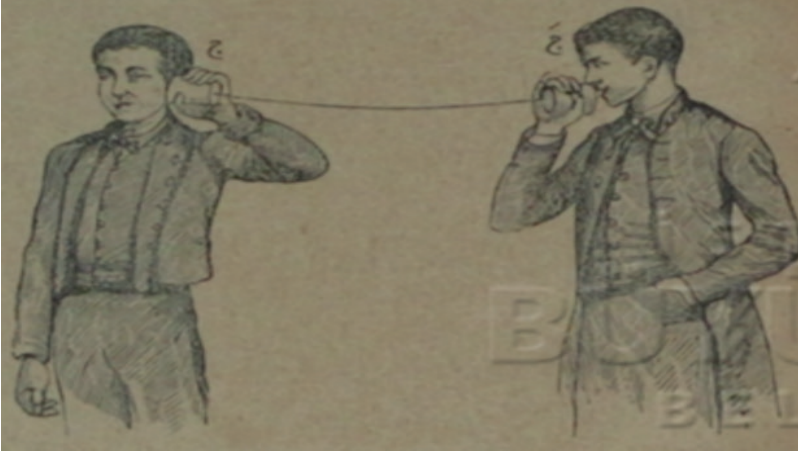
21 *Maarif* 3/65 (29 Eylül 1892): 206.

22 *Maarif* 3/72 (18 Kasım 1892): 318

23 *Maarif* 5/113 (12 Eylül 1893): 131-133.

24 Metinde gazetenin ismi geçmemektedir.

telefon gibi araçların icadına müşterek bir konumda tutulmalıydı. Yine referansta buldukları İngiliz gazetesine göre Edison'dan tam üç bin yıl önce Hindistan'da 1.500 metrelik bir ip vasıtasıyla iletişim sağlanmaya çalışılmıştı. Bu usul Mısırlılarca da kullanılmış ve dolayısıyla bu şekilde Doğu toplumlarının “telefon” aygıtı meydana getirilmişti.²⁵

İletişim aracı örneği.

Kaynak: Ahmed Edib ve Ahmed Macid, *Telefon*, 11

Osmanlı süreli yayınları telefon makinesinin gelişim sürecini de konu edinmiştir. Örneğin, 1894'te paylaşılan bir habere göre henüz telsiz telgraftan istifade edilmesine yönelik planların yapıldığı bir dönemde Amerika'da telsiz telefon icat edildiği rivayet edilmiştir.²⁶ Yine, Graham Bell'in yeni bir “nakl-i seda” aleti icat ettiği ve bu sayede sesin artık tek taraflı değil karşılıklı bir şekilde birkaç metreden iletilebileceğinin de mümkün olduğu, aktarılan bilgiler arasındadır.²⁷ Mecmualar, Avrupa'daki telefon şebekelerine dair haberleri yakından takip etmiştir. Örneğin, 1894'e ait bir haberde Kopenhag ile Stockholm arasında telefon hattı döşendiği ve Danimarka ile İsveç topraklarından geçen tellerin malzemesi ile uzunluklarına dair bilgiler verilmiştir.²⁸ Haberler bazen oldukça detaylı bilgiler de vermekteydi. Örneğin; Berlin ve Viyana'nın telefon hattı ile birbirine bağlanması projesi dâhilinde Prusya ve Saksonya bağlantısının sağlanmasıyla Berlin ile Viyana arasında yapılacak üç dakikalık görüşmenin bedeli 4 mark olarak belirlenmişti.²⁹ Avrupa şehirlerindeki telefon hattının artışı ve yıldırım kazalarını önlemeye yarayan yeni tekniklerin bulunuşu da ele alınan konular arasındadır.³⁰

25 *Maarif* 6/151 (5 Eylül 1894): 197-198.

26 *Mecmua-i Edebiyye* 1/19 (21 Temmuz 1899): 3-4.

27 *Servet-i Fünun* 6/151 (2 Şubat 1894): 189.

28 *Servet-i Fünun* 7/164 (4 Mayıs 1894): 72.

29 *Servet-i Fünun* 7/177 (3 Ağustos 1894): 188.

30 *Servet-i Fünun* 9/220 (31 Mayıs 1895): 108.

1900 yılında paylaşılan bir istatistiğe göre Avrupa'da en çok telefon kullanılan ülke İsveç'ti. Burada hükümete ait telefon hatları üzerinde 734 merkez ve 32.897 telefon aleti mevcuttu. Hatların uzunluğu ise 753.000 kilometre olup bunun 43.000 kilometresi özel telefon şirketlerine aitti. Bu dönemde devlet ile özel şirketler arasındaki rekabet, abonelik ücretlerinin oldukça düşmesine sebep olmuştu. Devlet hatlarında bir senelik abonelik ücreti 70 frankı geçmediği halde, özel telefon hatlarının yıllık abonelik ücreti 14 frank gibi daha düşük bir meblağdı. 1900 yılı itibarıyla İsveç'te 10.000 kişiye 113, Amerika'da 107, İsviçre'de 93, Almanya'da 29, Fransa'da 7, Japonya'da 1 telefon aleti düşmekteydi.³¹ Telefon ve telgraf alanında o denli hızlı bir gelişme sağlanmıştı ki mecmua yazarları için artık hiçbir şey "imkânsız" sıfatında değildi. Hatta *Servet-i Fünun*, telsiz telgrafa dair oldukça pozitivist addedilebilecek aşağıdaki görüşü aktarmıştır.

"Bugün "impossible" kelimesini akla getirmeksizin imkân haricinde bir şey olmadığını kabul edelim... Çünkü insanların gayretleri neticesi olarak meydana gelen terakki sayesinde her şeyi keşfe ve icada muktedir olundu. Demek ki çalışma ve gayret bütün beşerî mahsulatin anasıdır."³²

Söz konusu Osmanlı basınının teknolojiye bakış açısına dair genel çerçevesi çizilmeye çalışılan yukarıdaki örnekler arttırılmaya müsaittir. Telefonun Osmanlı Devleti'nde yasak olduğu bir dönemde dünyadaki en son gelişmelerin konu edinilmesi ise ayrıca kıymeti haizdir. Hem yasaklı dönemde hem de sonrasında bu yayınların ortak teması, uzak noktaların birbirine bağlanmasının günlük yaşama kazandırdığı kolaylık noktasında okuyucuyu bilgilendirmeye yönelikti. Örneğin, Berlin'deki Noran kasabasında gazete haberleri okuyan birinin telefon aracılığıyla Viyana'daki birine sesini duyurması,³³ ya da İstanbul'daki bir şahsın Edirne'deki biriyle konuşup dertleşmesi, odasında oturan birinin yerinden kalkmaksızın şehrin muhtelif yerlerindeki herhangi biriyle sohbet etmesi, arzu edilen tiyatrunun dinlenmesi³⁴ ve telsizlerin savunma sanayinde ne kadar yararlı olacağı³⁵ şeklinde örnekler sıkça verilmiştir. Böylece bu yayınları takip eden idareciler ve genel okuyucu, telefonun yararları konusunda bilgilendirilmişti.

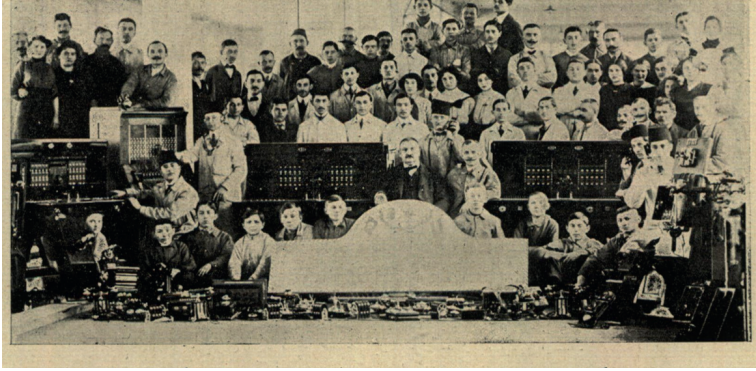
31 *Mecmua-i Edebiyye* 2, 55 (10 Ağustos 1900): 3-4.

32 *Servet-i Fünun* 40/1031 (10 Mart 1911): 211.

33 *Mektepli* 1/22 (3 Aralık 1913): 359.

34 *Maarif* 5/113 (12 Eylül 1893): 131-133; Kamran Sırrı, "Telsiz Telgrafa Dair," *Şehbal* 4/60 (1 Eylül 1912): 228-229.

35 Sırrı, "Telsiz Telgrafa Dair," 228-229.

“Macaristan’daki Türk Talebeden Bir Haber: Budapeşte’de Telefon Fabrikasında Talebe-i Osmaniye”
Kaynak: *Şehbal* 4/9 (14 Mayıs 1914): 465.

Telefon Aletlerinin Kontrolü: “Fenalığın Müsebbibi veya Fesat Makineleri”

Osmanlı Devleti’nde telefonun yasaklı aletler arasında addedilmesinin gerekçeleri arasında gizli kapaklı işlerde kullanılması gibi iddialar³⁶ yanında bu aletin yabancıların ilgi odağında olması da bulunmaktadır. *Notovski* gazetesinden tercüme edildiği belirtilen bir arşiv vesikasına göre, 1877-78 Osmanlı-Rus Savaşında Osmanlı ordusunda danışmanlık yapmış ve telefon aleti kullanma imtiyazı reddedilmiş olan Macar General György Klapka (1820-1892), Osmanlı padişahının telefona bakış açısını aşağıdaki şekilde izah etmişti.

“Osmanlılar umumiyetle Frenklerin icatlarını arzusunuz karşılamaktadırlar. Bu halde Osmanlılık ahlâkının hamisi olan Osmanlı padişahı ülkesi dâhilinde telefon kullanımına rıza göstermemektedir. Bunun asıl sebebi ise bu çeşit icatların Osmanlıların ve bilhassa Müslümanların kişisel ve İslami ahlâkına uymamasıdır. Sultan Abdülhamid bu işe kendi hükümlerinin korunması çerçevesinde bakmaktadır. Bugünlerde az bir şüphe uyandıran memurlar üzerinde gayet kuvvetli bir teftiş bulunmaktadır...”³⁷

Misyoner, konsolos ve yabancı tüccar gruplarının kapitalist menfaatleri çerçevesinde Osmanlı Devleti ve toplumu ile yakından ilgilendiği on dokuzuncu yüzyılda, sultanın birtakım şüpheler içinde olması kabul edilebilir olsa da Klapka’nın telefon imtiyazı başvurusunun olumsuz sonuçlanmasının bu görüşü dile getirmesinde etkili olduğu ihtimal dâhilindedir. Zira bir önceki bölümde de görüldüğü üzere Osmanlı medyası Batı teknolojisini ile yakından ilgilenmiştir. Fakat bu kabulün sistematik şartları hiçbir zaman olgunlaşmamıştır.

36 Önay, “Türkiye’de Telefon Teşkilatının Kuruluşu,” 123.

37 T.C. Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi (BOA), Y.PRK.TKM. 11/47, 10 Ocak 1888.

Bu da devletin ve toplumun içinde bulunduğu genel siyasi ve ekonomik krizlerle yakından ilgilidir. Üstelik telefonda önce, birçok Batı teknolojisi ürünü son derecede etkili bir şekilde kullanıma da sokulmuştur. Telefonun İslami ahlâka uygunluğu meselesi ise bütün Osmanlı uleması ve toplumuna teşmil edilemeyecek derecede iddialı bir görüştür. Bu hususa dair örneklerden birine son bölümde değinilmiştir.

Telefon ithalatı ve kullanımına dair yasakları içeren belgeler, 1880'ler ve sonrasında yoğunlaşmaktadır. Kaçak ithalatın başlıca varış merkezi İstanbul'dur. İstanbul merkezli bu kaçakçılığın diğer adresleri ise Mersin, İzmir ve Trabzon gibi liman kentleriydi. Osmanlı gümrüklerine kaçak yollarla telefon gönderen başlıca yerlerden biri Marsilya³⁸ diğeri Londra'ydı.³⁹ Kaçak telefon ithalatına yönelik en erken kayıtlardan biri İzmirli gayrimüslim tüccarların fabrikaları ile evleri arasına telgraf hattı döşeyerek bunu aynı zamanda telefon için de kullanmalarına dairdir. Bu tacirler yasak olmasına rağmen telefon kullanmakta ısrar ettiklerinden haklarında tahkikat başlatılmıştır. Telefon ruhsatını belediyeden aldıklarını iddia etmeleri üzerine, belediye hakkında da tahkikatta bulunulmuştur.⁴⁰ Aydın vilayet yöneticilerinin tüm uyarılarına rağmen bu tacirlerin telefon kullanma ısrarları üzerine "Avrupalı devletlerde bile bu aletlerin kullanım yetkisinin devlette olduğu" iddiasıyla bu tüccara izin verilmesinin mümkün olmadığı kendilerine bildirilmiştir.⁴¹ Tüccarın işlerini kolaylaştırması maksadıyla evleri ve işyerleri arasına tesis ettikleri bu telefon hatlarının hükümet için başlıca sakıncalı tarafı bu türden girişimlere müsaade edilmesi durumunda bunların emsal teşkil etme ihtimaliydi. Bu yüzden belediyelerin telefon işletme hakkı veremeyeceği hem yerel idarecilere hem de tüccara telkin edilmiştir.⁴² Nitekim benzer taleplerden biri de değirmenleri ile bankaları arasına telefon hattı çekmek isteyen Kudüs'teki Alman bankerlerden gelmiştir. Dâhiliye Nezareti Aydın'da olduğu gibi burada da bu işe müsaade edilmemesini idarecilere bildirmiştir.⁴³

İstanbul'da da tüccar ve yabancı ülke vatandaşlarının evleri arasında telefon kullanmaya teşebbüs etmeleri üzerine telefonun "birçok fenalığa sebep verebileceği" düşüncesinden hareketle buna müsaade edilmemiş ve bu konuda hükümet net bir tutum sergilemiştir.⁴⁴ Örneğin, Büyükada'da tespit edilen telefon hatları sökülüştür. Bazı telefon kullanıcıları ise İstanbul dışında olduğundan evlerine girilememiş fakat haklarındaki tahkikat devam etmiştir.⁴⁵ Fransa vatandaşı olarak bilinen Mösyö Lizinborg'un Pera Palas karşısındaki

38 BOA, Y.PRK.ASK 89/37, 21 N 1310 (8 Nisan 1893).

39 BOA, DH.MKT 26/32, 6 L 1310 (23 Nisan 1893).

40 BOA, DH.MKT 1382/89, 4 B 1304 (29 Mart 1887): Fransız tüccarın Frenk mahallesinde telefon kullanmasına dair.

41 BOA, DH.MKT 1399/18, 17 Ca 1304 (11 Şubat 1887).

42 BOA, DH.MKT 1384/127, 7 B 1304 (1 Nisan 1887).

43 BOA, DH.MKT 1491/54, 20 C 1305 (4 Mart 1888).

44 BOA, İ.DH 1140/88950, 16 L 1306 (15 Haziran 1889).

45 BOA, DH.MKT 1640/82, 22 Za 1306 (20 Temmuz 1889).

apartmanı ile İngiliz vatandaşı Dr. Eskenazi'nin Asmalı Mescit sokağındaki hanesine çektiği telefon hatları da aynı kaderi paylaşmıştır.⁴⁶

Hükümetin İstanbul ve iç bölgelerde sıkı bir takibe aldığı telefona, henüz padişah onayı çıkmamasına rağmen, Sisam Adası'nda göz yumulmuştur. Sisam Adası'nın yönetim merkezi ile iki saat mesafedeki Midillinos (günümüzde Mitilini köyü) arasında telefon kullanımına dair yapılan ihbar buradaki telefonun yasaklanmasına gerek duyulmadığı şeklinde geçirilmiştir.⁴⁷ Sisam Adası'na bu konuda müsamaha gösterilmesinin sebebinin ada halkının 1821'deki Yunan İsyanından beri Osmanlı hükümeti idarecilerine itaat etmemeleri ve buranın uluslararası gündemi meşgul eden özerk yapısından kaynaklanması⁴⁸ muhtemeldir. Dolayısıyla Sisam Adası, İstanbul'daki deneyimden sonra ve II. Meşrutiyet dönemine kadar Osmanlı Devlet yetkililerinin resmi bir onayla telefon kullanımına müsaade etmek mecburiyetinde kaldığı nadir yerler arasında zikredilebilir.

Telefon kullanımına dair hükümete yapılan resmi talepler ve kaçakçılığın etkisiyle hükümet, sık aralıklarla Dâhiliye Nezareti aracılığıyla ilgili kurum ve kişileri yasağa uymaları hususunda bilgilendirmiştir. Bu konudaki ihbarların artması üzerine 1892'de telefonun başlıca yayılma güzergâhlarını oluşturan liman, ticaret ve hudut kentlerinden Edirne, Manastır, Yanya, Biga, Hüdavendigâr, Konya, Adana, Halep, Beyrut, Cebel-i Lübnan, Kudüs, Trabzon, Kastamonu, Girit, Cezayir-i Bahr-i Sefid, Hicaz, Yemen, Bağdat, Erzurum, Van ve Musul gibi bölgelerin idarecileri uyarılmıştır.⁴⁹ Her türlü elektrik malzemesinin kontrole tabi tutulduğu bu yıllarda, padişahın izni olmadıkça telefon ve benzeri ses iletim ve kayıt cihazlarının gümrüklerden geçirilmemesi hususunda ilgili kurum olan Rüşumat Emaneti'ne de kesin talimat verilmiştir.⁵⁰

Osmanlı'daki yasak telefon ithalatı, büyük ölçüde yabancılar ve gayrimüslimlerce yapıldı. Bu yüzden Osmanlı hariciyesi ve Avrupalı sefirler arasında telefon kullanımı ve ithalatı konusunda yoğun bir yazışma gerçekleşmiştir. Şikâyetlere ve yoğun yazışmalara sebebiyet verse de yabancıları telefon kullanmaya iten başlıca husus, telefonun ticaret ve sanayide kolaylık sağlamasıydı. Gümrüklerde sıkı kontrollerin yapılması ve sefaretlere ile hükümetin karşı karşıya gelmesi ise telefon kaçakçılarını alternatif yollara sürüklemiştir. Örneğin, üzerinde "Cezayir-i Bahr-i Sefid Valisi Devletlü Akif Paşa Hazretleri" ibaresi bulunan İstanbul gümrüğüne gelen bir sandık telefon makinesine el konularak gümrük ambarında "tevkif" edilmiştir. Sandığın geri gönderilmesi için gerekli müracaat için beklenilmişse de bu aletleri

46 BOA, BEO. 2851/213808-2, 30 Ra 1324 (24 Mayıs 1906): Sefaretle yapılan görüşmede Lizinborg'un Fransız vatandaşı olmadığı anlaşılmıştır. Ayrıca bk. Hulusi Ersoy, "Osmanlı'da Telefon Hizmeti ve İmtiyaz" (Doktora Tezi, Marmara Üniversitesi, 2017), 160.

47 BOA. Y.PRK.PT 7/65, 27 Ca 1308 (8 Ocak 1891).

48 Sisam Adası'nın idaresi için bk. Elif Yeneroğlu Kutbay, "Sisam Beyi Kopas Efendi'nin Memuriyeti ve Katledilmesi," *Dokuz Eylül Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Enstitüsü Çağdaş Türkiye Tarihi Araştırmaları Dergisi* 4, 11 (2005):1-6.

49 BOA, DH.MKT 1932/106, 15 Ş 1309 (15 Mart 1892); BOA, DH.MKT 2062/23, 18 Ş 1309 (18 Mart 1892).

50 BOA, DH.MKT 1928/5/97, 24 B 1309 (23 Temmuz 1892).

sahiplenen kimse çıkmamıştır. Vali ise kendisinin böyle bir sipariş vermediğini nezarete bildirmiştir. Sandığın üzerinde malın alıcı, gönderici, cinsi gibi bilgileri içeren *konşimento* ilmühaberinin olmamasından dolayı bu telefonların sahibi tespit edilememiştir.⁵¹

Hükümet, gümrüklerde telefonların geçişine müsaade etmemekle birlikte olası geçişler için sorumlu gümrük memurlarının en şiddetli şekilde cezalandırılacağını defaten telkin etmiştir.⁵² Tüm uyarılara rağmen birçok bölgede telefon kullanıldığına dair ihbarlar yapılmıştır. Zira konsolos, misyoner ve tüccarların başını çektiği kullanıcı grubunun kontrolü neredeyse imkânsız bir durumdu. Örneğin, Rusya'nın Kudüs'teki konsoloshanesinde kullanılan telefonun fark edilmesi altı yılı bulmuştu. Konsoloshanelerde telefon kullanımı diğer alanlarda olduğu gibi emsal oluşturması ihtimali itibariyle hükümet için asla müsamaha gösterilemeyecek bir meseleydi.⁵³ Fakat konsolosluklara ait eşyalar diplomatik hüviyete sahip olduğundan içlerinde telefon bulursa dahi hükümet ikili ilişkiler ve anlaşmalar gereği göz yummak zorunda kalıyordu.⁵⁴ Hatta İtalya sefaretini ile yaşanan eşya kontrolü krizinden dolayı Hariciye Nezareti özür mahiyetinde bir bilgilendirmede bulunarak İtalyan yetkililere bir daha benzeri "yanlışlıkların" yapılmayacağı teminatını vermiştir.⁵⁵

Konsolosların yanı sıra Musevi⁵⁶ ve Amerikalı rahipler de buldukları bölgede telefon kullanmaya çalışmıştır.⁵⁷ Sadece 1894'te Maraş'taki Amerikan misyonerleri ile İskenderun tüccarının kullanımı için gönderilip Beyrut gümrüğünde yakalanan telefon sayısı on iki adet idi.⁵⁸ Misyonerlerin telefon kullanım alanı ise okul ve hastane binaları arasında irtibat sağlamaya yönelikti.⁵⁹ Rahip ve misyonerlere gönderilen telefon aletleri kimya, mühendislik ve felsefe derslerinde kullanılmak üzere gönderilen malzemelerin arasına yerleştirilerek kamufle edilmeye çalışılmıştı.⁶⁰ Rahiplere giden malzemelere el konulduğu bu tür durumlarda Patrikhane devreye girebiliyordu. Patrikhane, her ne kadar malzemelerin zararsız olduğunu ispata çalışsa da telefon yapımında kullanılabilmelerini kabullendiğinden hiç olmazsa "zararsız" addedilen malzemelerin iade edilmesini talep etmiştir.⁶¹ Yoğun talep üzerine de bu istekleri yerine getirilmiştir.⁶² Bazı durumlarda ise hükümet telefon makinelerini müsadere ederek eğitim maksatlı kullanılabilen malzemeleri maarif müdürlükleri envanterine dâhil

51 BOA, Y.MTV 76/48, 9 N 1310 (27 Mart 1893).

52 BOA, BEO 167/12519, 19 Ş 1310 (8 Mart 1893); BOA, İ.HUS 9/76, 19 Ş 1310 (6 Mayıs 1893).

53 BOA, BEO 215/16072-2, 19 Za 1310 (4 Haziran 1893).

54 BOA, BEO 1624/121749, 7 Za 1318 (26 Şubat 1901).

55 BOA, HR.İD 2081/54, 15 Za 1318 (6 Mart 1901).

56 BOA, DH.MKT 72/2, 7 Z 1310 (22 Haziran 1893); Beyrut'taki Musevi rahiplerin kurduğu telefon hattına dair.

57 BOA, Y.PRK.ML 14/70, 15 Z 1310 (30 Haziran 1893); Trabzon limanına gelip Erzurum, Bitlis ve Trabzon'daki Amerikan rahiplerine ulaştırılmaya çalışıldığı esnada tevkif edilen telefon aletlerine dair.

58 BOA, Y.MTV 89/138, 23 B 1311 (30 Ocak 1894).

59 BOA, Y.PRK.DH 8/24, 29 Ca 1312 (28 Kasım 1894).

60 BOA, BEO 1089/81606, 12 L 1315 (6 Mart 1898).

61 BOA, BEO 1121/084073, 18 Za 1315 (10 Nisan 1898).

62 BOA, BEO 1190/89177, 18 Ra 1316 (6 Ağustos 1898).

etmekteydi.⁶³ Hükümetin telefonlar üzerinde kurduğu bu kontrol mekanizmasının başlıca gerekçelerinden biri bu aletlerin “fesat kişiler” tarafından kullanımını engellemektir.⁶⁴

Gümrüklerde tevkif edilen telefon sayısı arttıkça hükümet hem kaçakçılığı engellemek hem de el konulan telefonların tasarrufuna dair çözüm yolları bulmaya çalışmıştır. Birincisi güvenliğin arttırılarak aramaların detaylı yapılması hususuydu. Diğeri ise el konulan telefonların sahiplerinin bu aletleri geri almak istemelerine dair yaptıkları şikâyetlerin değerlendirilmesiydi. Yabancılara ait telefonlar için konsolos ve patrikhanelerin devreye girmesiyle yapılan şikâyetler aynı zamanda bir baskı aracı haline de geldiğinden hükümet yetkilileri tevkif edilen telefonları Tophane-i Amire’de toplayarak⁶⁵ bedellerini sahiplerine ödeme yoluna gitmiştir. El konulan telefonların değeri, özelliklerine ve ek malzemelerine göre değiştiğinden hükümet yapılan kontrol sonrası belirlenen bedeli sahiplerine ödeyerek gelen şikâyetlerin önünü almaya çalışmıştır. Bu dönemde telefonlar 200 Frank değerinde olduğu gibi⁶⁶ 12 Forin [Forint] 40 santim kıymet biçilenler de olmuştur.⁶⁷ Kıymet biçilen para biriminin değişiklik arz etmesi telefonun alıcı ve göndericilerinin uyrukları ile verdikleri malumatla ilgiliydi. Şayet Osmanlı memurlarının kendisi telefona fiyat biçerse bunu kuruş cinsinden belirleyebilmekteydi.⁶⁸ Ele geçirilen telefonların sayısı gün geçtikçe arttığından ve bazılarının ise müracaatları yapılmadığından hükümet telefonları müsadere yoluna da gitmiştir. Bu tür durumlarda ise ilgili telefon sahibinin bağlı olduğu sefaret ile Hariciye Nezareti karşı karşıya gelebilmekteydi.⁶⁹ Gümrüklerde ele geçirilen telefonların bedellerinin sahiplerine verilmesi tüccarı bu işi daha çok yapmaya sevk ettiğinden ve anlaşmalar gereği müsadere yasal olmadığından ise ele geçirilen telefonların bedelleri ödenmeksizin gönderildikleri adrese iade edilmesi yoluyla girilen zararın üstesinden gelinmeye çalışılmıştır.⁷⁰

Bu bölümde, telefon yapımında kullanılması muhtemel olup bu yüzden el konulan malzemelere de değinmekte fayda vardır. Bu aletlerden biri ses kaydı için kullanılan fonograftır.⁷¹ Ayrıca nişadırlı tutya [pil yapımında kullanılan çinko amonyum klorür çift tuzu], kömürlü pil ve benzeri malzeme ve aletler⁷² ile telefonun yanı sıra elektrik ve dinamit yapımında kullanılması muhtemel tellere de el konulmuştur.⁷³ Bu malzemelerin geneli yabancılara aitti. Fakat Telgraf ve Posta Fen Müşaviri Raif Bey’in Mercan’da resmi ruhsatla tesis etmiş olduğu elektrik santrali için bu türden gelen malzemeler dahi detaylı bir

63 BOA, DH.MKT 2314/71, 4 N 1317 (6 Ocak 1900).

64 BOA, Y.A.HUS 519/4, 2 S 1326 (6 Mart 1908).

65 BOA, Y.MTV 80/92, 14 M 1311 (28 Temmuz 1893).

66 BOA, Y.MTV 95/107, 9 Za 1311 (13 Haziran 1894).

67 BOA, Y.MTV 105/44, 18 Ra 1312 (19 Eylül 1894).

68 BOA, BEO 815/61080, 14 S 1314 (25 Temmuz 1896).

69 BOA, HR.İD 2020/45, 25 Ra 1314 (3 Eylül 1896).

70 BOA, Y.PRK.ML 23/84, 29 Z 1320 (29 Mart 1903).

71 BOA, Y.PRK.ML 14/43, 23 Ş 1310 (12 Mart 1893).

72 BOA, DH.MKT 164/63, 16 R 1311 (27 Ekim 1893).

73 BOA, DH.MKT 170/37, 11 Ca 1311 (20 Kasım 1893).

teftişten geçirilmiştir. Ayrıca Raif Bey, bu santralde telefon ve fonograf gibi yasak malzeme üretmemesi hususunda özellikle uyarılmıştır.⁷⁴

Osmanlı'nın telefonla ilişkisinin bir özelliği de Osmanlı coğrafyasının ticari bir transit bölge olmasıydı. İran'ın Avrupa ile ticaret bağlantısını sağlayan Osmanlı liman kentleri, Osmanlı'nın da etkisinde gelişen on dokuzuncu yüzyıl İran modernleşmesinin telekomünikasyon alanındaki gelişiminin de merkezlerinden olmuştur. Zira İran şehzadelerinin Avrupa'dan sipariş ettikleri telefon ve fotoğraf makinesi gibi aletler Trabzon limanı üzerinden Tebriz'e ulaştırılmıştır.⁷⁵ Osmanlı limanlarına gelen bu malların, diplomatik eşya hüviyetine sahip olması ve transit geçiş usulüne tabi kılınmasından dolayı İran sefaretinin ilgili başvuruları üzerine herhangi bir probleme maruz kalmadan geçişleri sağlanmaktaydı.⁷⁶ Dolayısıyla telefonun Osmanlı'da yasak olduğu bir dönemde bizzat İran Şah'ının aile fertlerinin telefon aleti sipariş etmekte ve bu iş için Osmanlı topraklarını bir lojistik bölge olarak kullanmaktaydı.

II. Meşrutiyet koşullarında telefonun resmî kurumlardan başlanmak üzere kullanıma sokulduğu dönemde de telefon tevkifi meselesi üzerinde durulmuştur. Fakat bu dönemde dikkat edilen husus telefonların ruhsatlı olmasıydı. Söz gelimi ruhsatlı olduğu sürece hiçbir telefona el konulmamıştır. Bu husus sonraki bölümde değerlendirilmiştir.

II. Meşrutiyet ve Telefon Kullanımına Dair Talepler: "Medeniyetin Resmen Kabulü"

II. Meşrutiyetin ilanı, Osmanlı Devleti'nde bir özgürlük havası estirmiştir. Osmanlı Devleti'nin yeniden yapılanma dönemi olan II. Meşrutiyet, siyasal ve toplumsal alanda muhalif kesimlerce arzulanan dönüşümün yanı sıra ekonomik sahada liberal politikaların benimsenmesine giden yolun yapı taşlarından. Bu atmosfer haberleşme-ulaştırma alanında dünyanın geldiği seviyenin tutturulması çabasının resmî kanallarda kabul görmesini sağlamıştır. Meşrutiyetçi kadroların liberal politikaları, uzun bir müddetten beri Osmanlı Devleti'nde çeşitli kesimlerce tesisi talep edilen ve bu yüzden önceki bölümlerde verilen örnekler çerçevesinde kaçakçılığa mevzu olan telefon kullanımının kaderini belirlemiştir. Büyük çoğunluğu yabancı ve genelde banker, konsolos, tüccar ve servet sahibi kişilerden oluşan telefon talipleri yasağın sürdüğü dönemlerde birçok kez telefon kullanma izni için hükümete müracaat etmişlerdir. Fakat bu müracaatları çeşitli gerekçelerle reddedilmiş ve hükümet bu konuda taviz vermemek için her türlü tedbiri alma yoluna gitmiştir.

74 BOA, MV 82/4, 5 Ca 1312 (4 Kasım 1894).

75 BOA, BEO 473/35449, 12 Ra 1312 (13 Eylül 1894): Paris'ten gelen telefonlardır.

76 BOA, İ.RSM 9/11, 23 R 1316 (10 Eylül 1898): Nemçe'den gelen fotoğraf ve Stockholm'den gelen telefon takımıdır.

Osmanlı'da telefon şebekelerinin kurulmasına yönelik reddedilen ilk taleplerden biri 1879'da yapılmıştır.⁷⁷ 1903'te Almanya sefreti yaz aylarında kullandığı Tarabya'daki köşk ile Beyoğlu'ndaki sefaret binası arasına telefon hattı çekmek maksadıyla hükümete başvurmuştur. Masrafları Almanlar tarafından karşılanmak ve senelik vergisi verilmek üzere tasarlanan telefon hattı projesi, Almanya'nın iki daire arasında gerçekleştirdiği yoğun yazışma hasebiyle gündeme gelmiştir. Üstelik Alman hükümeti Osmanlı Devleti'nde telefon işletme imtiyazı da talep etmiştir.⁷⁸ Ancak, Osmanlı hükümetinin genel çekincelerinden biri olan “emsal oluşturma riski” bu hususta da belirlediğinden Almanya sefretine ilgili izin verilmeyeceği tebliğ edilmiştir. Bu husus aynı zamanda uzun soluklu bir talebin de başlangıcı olmuştur. Zira Alman hükümetinin bu konudaki başvuruları 1909'a kadar devam etmiştir.⁷⁹

Fransızlara ait Crédit Lyonnais Bankası da Alman sefaretinin başvurusuna yakın bir zamanda benzer bir talepte bulunmuştur. Banka, Osmanlı Bankası ile Şark Şimendiferi [Rumeli Demiryolu, Chemins de fer orientaux] idarelerinde telefon kullanıldığını örnek göstererek kendilerinin de bu imtiyazdan istifade etmesini istemiştir. Şark Şimendiferi ile Osmanlı Bankası tarafından kullanılan telefonlar herhangi bir izin alınmadan tesis edilmesine rağmen Fransız bankasının bu talebi “caiz” görülmeyerek reddedilmiştir.⁸⁰ Nitekim Avrupalı taliplerin “emsallerden” hareketle yaptıkları başvuruların yoğunluğundan olacak ki hükümet, Anadolu Demiryolu şirketinin Eskişehir istasyonu ve civarındaki fabrika, depo ve ambar idareleri ile Haydarpaşa ve Bostancı civarındaki bazı dairelerle kontrol ve makine depolarında kullanıldığı tespit edilen telefon hatlarının iptaline karar vermiştir.⁸¹

II. Meşrutiyet döneminin ilk aylarında henüz telefon serbestisi ve işletme imtiyazının yabancı devletlere ait şirketlere verilmesine dair tartışmalar açıklığa kavuşmadığından telefon kullanımına dair yapılan ihbarlar konusunda yerel idareciler ne tür bir muamele ile hareket edeceklerini bilememektedir. Çünkü telefonun yasak olduğu dönemlerde diplomatik krizlere sebebiyet vermeyecek şekilde tespit edilen telefonlara el konular ve hükümet bilgilendirilirdi. II. Meşrutiyet'ten sonraysa bu konuda daha temkinli davranılmıştır. Bu hususta Zonguldak'ta Dr. Donian isimli bir şahıs imtiyaz aldığını öne sürerek devlete ait telgraf direklerini kullanarak telefon hattı çekmeye başlamıştır. Donian, bu hatları Zonguldak kasabasına bir saat mesafedeki Rumbaki maden ocağı ile kasaba dâhilindeki yazıhanesi arasında kullanmak istemiştir.⁸² Benzer talep yine Zonguldak'taki Pavlaki adlı tüccar tarafından da yapılmıştır. Bu dönemde Ereğli'den İnebolu'ya doğru sahil boyunca birçok maden ocağı işletmecisinin kurduğu telefon

77 Nesimi Yazıcı, “Tanzimat Döneminde Osmanlı Posta Örgütü,” *Tanzimattan Cumhuriyete Türkiye Ansiklopedisi*, c. 6 (İstanbul: İletişim yay., 1985), 1651.

78 BOA, BEO 2118/158818-2, 19 R 1321(15 Temmuz 1903).

79 Ersoy, “Osmanlı'da Telefon Hizmeti,” 31.

80 BOA, BEO 1156/86648, 20 S 1316 (10 Temmuz 1898); Ersoy, “Osmanlı'da Telefon Hizmeti,” 25.

81 BOA, Y.PRK.TNF 7/14, 20 B 1319 (2 Kasım 1901).

82 BOA, DH.MUİ 3/51-3, 12 Ş 1325 (29 Ağustos 1909).

hatlarının iptali için ayrıca karar çıkmıştır. Fakat bu kez iptalin sebebi hatların ruhsatsız olması ve hükümetten onay alınmamış olmasıydı.⁸³

Yukarıda verilen örneklerden anlaşılacağı üzere telefonun henüz serbest olmadığı dönemde "telefon kaçaklığı" ile telefon hatlarının kurulmasına yönelik taleplerin neredeyse tamamı yabancılar tarafından yapılmış ve bazen de bir şekilde telefon kullanıma sokulmuştur. Yapılan arşiv taramasında bu dönem itibarıyla Osmanlı memurlarınca telefon kullanımına dair yalnızca bir talep örneği elde edilebilmiştir. Bu da, Avrupa'da geliştirilen yeni bir yöntemin İstanbul'da kurulan dumansız barut fabrikasında⁸⁴ telefon kullanımına ihtiyaç duyulmasına dairdir. İstanbul'a getirilen bu telefonun ne maksatla kullanılacağı sorgulanması üzerine dönemin Tophane-i Amire Müşiri, hükümeti ikna etmeye yönelik detaylı bir cevap göndermiştir. Buna göre barut üretilirken tavhanelerin belli bir sıcaklıkta olması gerekirdi. Sıcaklığın aşırı artışı büyük tehlikelere sebebiyet verdiği için sıcaklığı insan gücüyle test edebilmek oldukça zor ve riskliydi. Avrupa'da icat edilen sesli termometrelere ise telefon takılarak dışarıdan sıcaklık derecesi kontrol altında tutulabilmekteydi. Telefonun bu fabrikalarda kullanılmasını gerektiren ikinci husus ise haberleşme maksatlıydı. Herhangi bir tehlikeden sakınmak maksadıyla asit ve eter fabrikaları barut fabrikasından en az 2 km uzaklıkta olması gerektiğinden bu fabrikalar arasındaki malzeme sevkiyatının hızlandırılması için telefona gerek görülmüştü. Hükümete arz edilen bu görüşlerden hareketle telefonun başka yerde kullanılmaması ve sürekli gözetim altında bulundurulması koşuluyla kullanımına müsaade edilmiştir.⁸⁵ Dolayısıyla bu örnek, Sisam Adası'ndaki gibi yasaklı dönemin istisnai durumları arasında zikredilebilir. Her iki örnek arasındaki fark ise birinin izin alınmadan diğerinin ise talep üzerine, usulüne göre kullanıma sokulmasıdır.

Telefon her ne kadar II. Meşruiyet ortamında Osmanlı toplumuna resmen kazandırılmışsa da Almanya'nın yukarıda değinilen talebinin yanı sıra diğer birçok ülke bu süreçte telefon hatları kurma imtiyazı için deyim yerindeyse yarışmıştır. 1902'de İtalya Posta ve Telgraf Nezareti, Osmanlı Devleti'nde telefon ve telgrafların durumunu sorgulayan ve bu hususta imtiyaz isteğini beyan eden talebini Osmanlı hükümetine bildirmiştir. Hükümet yetkilileri bu durum karşısında ne türden bir cevap vereceklerini belirlemek için ilgili nezaretlerle iletişime geçerek dünyadaki telgraf ve telefon hatlarının kullanımı, buna dair nizamname, kanun ile bunun yararları veya zararlarına dair herhangi bir bilgi olup olmadığını araştırmıştır. Gelen cevaplarda birkaç makalede geçen genel muameleler dışında yabancı devletlerce düzenlenen kanunlara dair herhangi bir bilginin olmadığı anlaşılmıştır. Hükümetin asıl merak ettiği husus telefonların "tevkif" ve "tetkik" meselesiydi.⁸⁶ Bu hususlara dair nezaretlerde detaylı

83 BOA, DH.MUİ 101/52, 7 C 1328 (26 Haziran 1910).

84 Osmanlı'da dumansız barut fabrikası için bk. Yunus İnce, "Osmanlı Barut Üretim Teknolojisinde Modernleşme: Azadlu Baruthanesi (1794- 1878)," (Doktora Tezi: Selçuk Üniversitesi, 2013).

85 BOA, Y.MTV 116/9, 2 N 1312 (27 Şubat 1895).

86 BOA, DH.MKT 563/34, 15 Ca 1320 (20 Ağustos 1902)

bilginin olmayışı telefona olan mesafeli yaklaşımla yakından alakalıdır. İtalya hükümetinin imtiyaz talebi reddedilmiş olunacak ki bir süre sonra, 1905'te, İtalyan tüccarı tarafından ithal edilmek istenen telefonların yasak eşyadan sayılması ve reddi ya da müsaderesi hakkında tatbik edilen muameleler İtalyan sefaretinin şikâyetine sebep olmuştur. İtalya'nın iddiası bu türden yasaklamaların mevcut ticaret anlaşmalarına aykırı olduğu şeklindeydi. Üstelik İtalya meseleye “medeniyet” çerçevesinden bakmakta ve bu muameleyi geri kalmışlık olarak değerlendirmekteydi. Osmanlı hükümeti ise telefonu ticaret yoluyla yasak kararı bulunan askeri mühimmatla eş değer görerek engelde ısrar etmiştir.⁸⁷

II. Meşrutiyet'in ilanından sonra koşulların elverişli hale gelmesiyle Avrupalı şirketlerce ısrarla yapılan imtiyaz talepleri hükümet tarafından tüm ciddiyetiyle değerlendirilmek üzere gündeme alınmıştır. Bu süreçte telefon işletmeciliğinin devlet eliyle mi yoksa şirketlerce mi yapılacağına dair devlet kurumları arasında yoğun bir bilgi alışverişi olmuştur.⁸⁸ Buna karar verilmesi için *erbab-ı vukuf* addedilen bilirkişilerden bir komisyon oluşturulmuştur. Komisyonun görüşü telefon işletmeciliğinin Posta ve Telgraf Nezareti tarafından yapılmasına yönelik olmasına rağmen, hazinenin mali durumunun ve nezaretin altyapısının müsait olmaması, bu işin bir şirkete verilmesi düşüncesini doğurmuştur. Devletin menfaatine yönelik hareket eden komisyona göre telefon hatları ile buna dair bütün alet ve edevatı satın alabilecek duruma gelindiğinde telefon işletmeciliği hükümet tarafından devralınabilirdi.⁸⁹ Komisyon, imtiyaz görüşmelerinde gündeme getirilmek üzere çeşitli şartlar da hazırlamıştır. Buna göre şirketin istihdam edeceği memurlar, hademe ve ameleler Osmanlı tebaasından seçilecekti. Bu hususu ciddiye alan komisyon, memurların özellikle “mekatib-i musaddika”⁹⁰ mezunlarından ve Osmanlı mekteplerinden *şehadetname*⁹¹ alanlar arasından seçilmesinin gerekliliğine de vurgu yapmıştır. Komisyon ayrıca resmi daireler, polis ve jandarma karakollarının muhaberatinin ücretsiz olmasını ve bunların kabulü durumunda İstanbul ve Avrupa gazeteleri vasıtasıyla ihale ilanının verilebileceğini önermiştir.⁹²

İmtiyaz görüşmelerinin devam ettiği sürede dahi telefon alet ve edevatları hakkındaki engelleme kararları hâlâ geçerliydi ve bu hususta sefaretler bilgilendirilmekteydi.⁹³ Bu dönemde daha çok ruhsatsız bir şekilde ithal edilen ve devletin onayı olmayan hatlarda kullanılan telefonlar engellenmişse de kontrol mekanizmasının devletin elinden çıkmamasına da ayrıca dikkat edilmiştir.

87 BOA, Y.A.HUS 496/77, 12 L 1323 (10 Aralık 1905).

88 BOA, MV 120/82, 19 N 1326 (15 Ekim 1908); BOA. DH.MKT. 2679/54, 16 Za 1326 (10 Aralık 1908).

89 BOA, MV 126/34, 9 Ra 1327 (31 Mart 1909).

90 Devletçe tasdik edilmiş okullardır.

91 Mezuniyet belgesidir.

92 BOA, MV 128/74, 27 Ca 1327 (16 Haziran 1909).

93 BOA, DH.MKT 1010/36, 24 B 1327 (11 Ağustos 1909).

Kapitülasyonların Osmanlı Devleti üzerindeki yaptırımının da etkisiyle yabancı şirketlerin telefon işletmeciliği yapmasına mesafeli yaklaşan hükümet "medeniyet unsuru" olarak gördüğü telefon hizmetinin hayata geçirilmesi için başka yol bulamadığından ihale ilanını vererek şirketlerin tekliflerini değerlendirmiştir. 1909 yılının ağustos ayında çıkılan ihale, ekim ayında İngiliz Herbert Laws Webb lehine sonuçlanmıştır. 1911'de de Meclis-i Mebusan Maliye Nezareti'ni imtiyaz verilmesi hususunda yetkilendirmiştir. Gerekli yasal düzenlemeler ve sözleşmeden sonra Dersaadet Telefon Anonim Şirket-i Osmaniyesi adıyla kurulan şirkete 30 yıllık bir imtiyaz süresi tanınmıştır. Bu esnada ihaleye katılıp sonuca itiraz eden şirketler de olmuştur. Buna rağmen herhangi bir değişiklik olmayan onay sürecini müteakip dönemde, 1912'de, şirket Beyoğlu'nda çeşitli mülkler satın alarak inşaat plan ve projelerine başlamıştır. Sözleşmelere göre belli süreler tanınan hat güzergâhlarına dair çalışmaların devam ettiği bir sürede I. Dünya Savaşı'na giren Osmanlı Devleti, şirketin vadettiği işlerin yapılmaması ve savaş koşulları gerekçesiyle şirkete el koymuştur. Bundan sonra telefon hatlarının teknik altyapısı için Avusturya ve Macaristan'ın desteği sağlanmıştır. Şirketin sahibi mütareke döneminde İstanbul'a gidip şirketi idare etmeye çalışmışsa da 1921'de şirketin sözleşmesi feshedilmiştir.⁹⁴

Telefon imtiyazının İngiliz şirketine verilmesi on dokuzuncu yüzyıl boyunca modernleşme bağlamında Batı'ya bağımlı olan Osmanlı karakterinin bir nevi devamı niteliğindedir. Nitekim telgraf hatlarının kurulması da benzer bir süreçten geçmişti.⁹⁵ Ayrıca bu hususlar, teknolojik karmaşıklık ve mali giderlerin yetersizliği itibarıyla Osmanlı Devleti'nin tek başına hayata geçirebileceği türden değildi.⁹⁶ Telefonun serbest bırakılması tüm yurttan II. Meşrutiyet'in bir nimeti olarak addedilmiştir. Bu hususta Diyarbakır'ın yerel gazetesi *Dicle* gazetesinde "telefon bir sülüs asırdan (çeyrek asır) beri bütün medeni diyarları gezdikten sonra nihayet meşrutiyetle Osmanlı memleketlerine dâhil oldu" şeklinde haber yapılmıştır. Gazete ayrıca telefonun icat ve gelişim sürecini de ele almış ve Graham Bell'e şükranlarını arz etmiştir.⁹⁷

II. Meşrutiyet'in yarattığı pozitif atmosfer dâhilinde yapılan imtiyaz görüşmeleri, devlet kurumlarının da telefon hattı istemesini sebep olmuştur. Bu hususta talepte bulunan ilk kurumlardan biri İstanbul Şehremaneti'dir. Merkez belediyesi ile belediyenin diğer dairelerinin birbirine bağlanması ihtiyacının yanı sıra belediyelerle civardaki hastane ve sıhhi bürolar arasına da telefon hattına gerek görülmüştür.⁹⁸ İstanbul'daki devlet dairelerinin telefon hattı taleplerindeki başlıca gerekçe bürokratik yazışmaların hızlandırılması yönündeydi. Böylesi taleplerden biri de hemen her gün irtibatla olan ve bu irtibatı telgraf vasıtasıyla

94 Ersoy, "Osmanlı'da Telefon Hizmeti," 62-229.

95 Tanju Demir, "Osmanlı Haberleşme Kurumunda Yabancı Uzmanlar ve Emil Locaine Efendi," *Kebikeç* 19 (2005): 35-53.

96 Miri Shefer-Mossensohn, *Osmanlı'da Bilim*, 185.

97 *Dicle*, 18 Nisan 1911, 2.

98 BOA, DH.MUİ 30-2/19, 20 L 1327 (4 Kasım 1909).

sağlayan *Takvim-i Vekâyi* gazetesi ile Meclis-i Ayan ve Meclisi Mebusan daireleri arasında hat çekilmesi yönündeydi.⁹⁹ Benzer talepler giderek artmış ve hemen hemen her daire birer telefon hattı çekilmesini içeren arzlarını hükümete sunmuştur. Bu arzlarda telefonun resmi yazışmaları hızlandırması bakımından ne kadar önemli ve yararlı olduğuna özellikle dikkat çekilerek telefonun kırtasiye malzemesine dahi gerek bırakmayacağına varan ince hesaplar yapılmıştır. Nihayetinde telefon “meşrutiyet-i mübeccele-i Osmaniyenin”¹⁰⁰ gerekli gördüğü sürat ve intizamın hayata geçirilmesinin bir parçasıydı¹⁰¹ ve tüm medeni ülkelerde olduğu gibi Osmanlıların da yararlanması gereken bir aletti.

İstanbul’da telefona ihtiyaç duyulmasını gerektiren diğer sebepler ise karakollar arası iletişim sağlanması, hırsızlık vakaları ile yangınların zamanında haber edilmesi gibi idari ve toplumsal hususlara dairdi. Telefonun henüz kullanımda olmadığı dönemde telgraf memurlarının bazı telgrafların gönderiminde engel çıkardığı iddiası üzerine Makriköy’de (Bakırköy) yaşanan bir hırsızlık vakası zamanında bildirilememiştir. Geceleri tren seferleri de durduğundan, bu tür aksiliklerin yaşandığı durumlarda olayın Beyoğlu merkez memurluğuna bildirilmesi ertesi güne kalmaktaydı.¹⁰² Böylece mevcut telgraf hatlarının yetersizliği ya da kullanımına dair engeller ile telafisi mümkün olmayan vakaların önüne geçme maksadıyla, kısaca daha somut gerekçelerle telefonun gerekliliği hükümete ispatlanmaya çalışılmıştır. Bu dönemde İstanbul merkezinde çıkan yangınlar Galata kulesi nöbetçileri tarafından mahalle bekçilerine bildirilerek kontrol altına alınırdı. Fakat bir süreden beri bu bekçi ve nöbetçilerin ücretleri verilmediğinden kendilerinden istifade edilememiştir. Çekilecek telefon hatları bu kişilerin tek geçim kaynağı olan uğraşlarının bitmesi anlamına gelse de hem Şehremini hem de İstanbul Vali vekili bu konuda istekli davranmıştır.¹⁰³ Dolayısıyla telefon hatlarının kurulumu ve telefon idarelerinde müstahdem edilmek üzere bu yeni teknoloji, bir iş sahasına vesile olmuşsa da bazı iş grupları için bir devrin sonlanması anlamına da gelmekteydi.

Polis karakollarının “ahalinin yangın konusundaki korkularını” ileri sürerek hükümeti iknaya çalışması karşısında, İstanbul’daki karakolların konumlarını belirlemeye ve telefon çekilmesi halinde ne kadar masraf gerekeceğine dair tespit çalışmaları başlatılmıştır.¹⁰⁴ Örneğin sadece Beyoğlu ve Üsküdar karakollarının birbirine bağlanması için yaklaşık 300 adet telefon fincanına ihtiyaç duyulmaktaydı.¹⁰⁵ 1911’de ise kolera hastalığının yaygın

99 BOA, DH.MUİ 56-1/3, 29 Z 1327 (11 Ocak 1910).

100 Meclis-i Tıbbiye-i Mülkiye ve Sıhhiye-i Umumiye Reisi’nin telefon talebinde bulunurken “Osmanlı’nın yüce gelişmesi Meşrutiyet” için sarf ettiği sözlendir. “Meşrutiyet-i mübeccele-i Osmaniyemizin istilzam eylediği sürat ve intizam muamelat itibarıyla...”

101 BOA, DH.MUİ 89/63-1, 12 R 1328 (24 Mart 1910).

102 BOA, DH.EUM THR. 54/32, 13 N 1328 (18 Eylül 1910).

103 BOA, DH. EUM. LVZ 1/47, 21 L 1328 (26 Ekim 1910).

104 BOA, DH.EUM.LVZ 2/3, 20 L 1328 (25 Ekim 1910).

105 BOA, DH.EUM.LVZ 2/33, 23 Za 1328 (26 Kasım 1910).

olduğu bir dönemde sıhhi memurlar ve hastaların durumundan hızla haberdar olunması için telefon hatları kurulmuştur.¹⁰⁶

Gelen taleplerden hareketle kısa sürede İstanbul'daki birçok resmi kurum telefona kavuşmuştur. İhtiyacın yerinde bulunduğu hallerde, bağlanan telefon hatlarından en uygun şekilde istifade edilmesi yoluna gidilmiştir. Öyle ki telefona henüz alışmaya çalışan memurların yaptığı görüşmeler gereğinden fazla sürdüğünden ve bu da telefonun yararını sekteye uğrattığından Maliye Nezareti'nce Şehremaneti, Valilik, Emniyet Umum Müdürlüğü, Meclis-i Tıbbiye ve Meclis-i Sıhhiye daireleri dikkatli kullanım için uyarılmıştır.¹⁰⁷

Telefon hatları, başkent İstanbul'da çeşitli gerekçelerle fakat en başta bürokratik yazışmaların hızlandırılması maksadıyla kurulmak istenmişti. Rumeli ve Anadolu'da ise, neredeyse tamamen asayişin sağlanması maksadıyla karakollara kurulması talep edilmiştir. Bu hususta vilayetlerden sıkça talepler gelmiştir. Ancak bütçenin mevcut durumu bu taleplerin ya geç karşılanmasına ya da reddedilmesine sebep olmuştur. Talep yapan yerler arasında Rumeli'de Selanik, Kosova ve Manastır;¹⁰⁸ İran hududunda Bitlis, Van ve Hakkâri kentleri başı çekmekteydi.¹⁰⁹ İran hududundaki vilayetlerden giden taleplerde özellikle eşkıyalık faaliyetleri öne sürülmüştür. Hatta yerel idareciler eşkıyanın cezalandırılması için yeni karakolların kurulmasıyla buralara bağlanması gereken telefon mevzusunu *farz-ı ayn* hükmünde sayılacak derecede mühim bir mesele şeklinde aksettirmiştir.¹¹⁰

Birinci Dünya Savaşı'nda cephede telefon kullanan Osmanlı subayı
Kaynak: İstanbul Büyükşehir Belediyesi Atatürk Kitaplığı Arşivi.

106 *Tanin*, 18 Ağustos 1911, 3. İstanbul merkezinden Karaağaç'a bağlanan telefon hattıdır.

107 BOA, DH.İD 32-1/15, 16 M 1329 (17 Ocak 1911).

108 BOA, BEO 3943/ 295663, 15 Ca 1329 (14 Mart 1911).

109 BOA, DH.İD 127/11, 22 Ş 1331 (27 Temmuz 1913)

110 BOA., DH.EUM.EMN 38/4-2, 27 Z 1332 (27 Kasım 1913).

İslam'ın şartları ve genel kuralları çerçevesinde Müslümanların emredilenleri kesin bir hükümlerle yerine getirmelerini kapsayan *farz-ı ayn*¹¹¹ tabirinin telefonla tahkim edilmiş karakolların kurulmasıyla ilişkilendirilmesi yerel idarecilerin talep ve isteklerinin dışı vuruşunun doruk noktası niteliğinde değerlendirilebilir. Dolayısıyla yerel idareciler, merkezi hükümeti telefon şebekeleri kurması hususunda zorlayıcı faktörlerle harekete geçirmeye çalışmıştır. Nitekim benzer bir nitelendirme ehemmiyeti ve büyüklüğünden dolayı telefon gerekliliği *derece-i vücub* raddesinde olan İzmir için de yapılmıştır.¹¹² Bitlis'in merkezi için yapılan talepte ise şehir planının kolluk kuvvetlerinin teftişleri için zorluk çıkardığına dikkat çekilmiştir. O dönemde şehrin mahalleleri dağınık yapıdaydı ve bunların arasından iki nehir geçmekteydi. Bu durum da, iddiaya göre, herhangi bir vukuat takibatında en az 1-2 saatlik zaman kaybına sebep olmaktadır. Bu yüzden mevcut karakollar arasına telefon hattı çekilmesi zamandan tasarruf sağlayacağı gibi asayiş sorunlarının çözümüne de hizmet edecekti.¹¹³ Telefon şebekesinin kurulmasına yönelik vilayetlerden yapılan taleplerden biri de Kudüs'ten gelmiştir. Burası da diğer bölgeler gibi "ehemmiyetli" yerler arasında zikredilmiş ve asayiş, ticaret ve hızlı haberleşme için telefona ihtiyaç duyulduğu bildirilmiştir.¹¹⁴

Telefonun kullanım alanı çerçevesinde, yukarıda verilen örneklerin dışına çıkması itibariyle en farklı tartışma ve taleplerden biri 1914'te, dönemin İslamcılık fikriyatının temsilcilerinden olan *Sebilürreşad* dergisine yansımıştır. O dönemde, ramazan aylarında oruç ve iftar saatleri sistematik olmadığından bazen aynı şehir içinde olan ama aralarında birkaç saat mesafe bulunan bölgelerin oruç gün sayısı farklı olabilmekteydi. Başka bir deyişle, bir bölge yirmi dokuz gün oruç tutarken, yanı başındaki diğer bölge otuz ya da otuz bir gün oruç tutmaktaydı. Bu da âlimler arasında rahatsızlığa sebebiyet vermiş ve çözüm olarak da telgraf ya da telefon ile iletişim sağlanarak bu sorunun üstesinden gelinmesine dair öneriler yapılmıştır. Dolayısıyla *Sebilürreşad*, telefon kullanımının caiz olup olmadığını sorgulamış ve dergide, farklı fikirler beyan edilmiştir. Derginin yazarlarından Ahmed Hamdi [Aksekili] İslam'ın temeli olan oruç gibi mühim bir ibadette böylesi bir sorunun fetva makamları tarafından çözülememiş olmasını hayretle karşılamıştır. Zira aynı iftar bölgesi içindeki insanların bir kısmının bayram gününü kutlayıp bir kısmının ise oruç tutmaya devam etmesi, telefon ile muharebenin dünya genelinde son derece geliştiği bir dönemde kabul edilemez bir durumdur. Hatta Aksekili, fetva makamlarının bu duruma el atmamasının birçok kimsenin din hakkında şüpheye düşmesiyle sonuçlandığını iddia etmiştir. Tartışmanın yaşandığı dönemde ramazan ayı yaklaştığından fetva makamlarının bir an önce bu meseleye el atması için öneriler yapılmıştır. Mısır'da yayımlanan *el-Menar* adlı dergide gündeme alınan bu mesele hakkında yapılan bir

111 Farz-ı Ayn için bk. Ömer Nasuhi Bilmen, *Hukuk-ı İslamiye ve Istılahat-ı Fıkhiyye Kamusu* (İstanbul: Bilmen Basım ve Yayınevi, 1985), 1: 33.

112 BOA. DH.MUİ 56-2/20, 24 Ra 1335 (18 Ocak 1917). Derece-i vücub, vacip derecesinde manasıyla kullanılmıştır.

113 BOA. DH.EUM.MH 27/89, 26 Ra 1329 (27 Mart 1911).

114 Yasemin Avcı, *Değişim Sürecinde Bir Osmanlı Kenti: Kudüs (1890-1914)* (Ankara: Phoenix, 2004), 195-196.

aktarıma göre Tunuslu ulemanın bir kısmı, telefon ve telgrafın “gayrimüslim eliyle” yapılmış olmasını, kullanılmamaları için bir gerekçe saymıştı. Fakat *el-Menar* yazarları “tebliğdeki şüphenin yok edilmesi” ve ramazana dair bir usulün tutturulması için bu aletleri caiz görmüş ve bu icazet için de telefonu kullanan memurların Müslüman olmasını kâfi bulmuştur. *El-Menar*'a göre, meselenin çözüme kavuşturamamasının sebebi, Müslümanların İslâmiyeti iyi anlayamaması idi. Başka bir deyişle, din kolaylık sağlamasına rağmen Müslümanlar bunu idrak etmekte zorlanmış ve telefonun kullanım meselesi çözülememiştir. *Sebilürreşad*'a verilen malumata göre *el-Menar*, bu hususu defalarca gündeme getirmişti. Mecmua, Ezher Şeyhi Selim el-Büşra'nın bu konudaki fetvasını da paylaşmıştır. Selim el-Büşra'ya göre nasıl ki oruç zamanlarında minarelere kandil asmak, iftar topu atmak uyarı maksatlı birer sembol idiyse telgraf ve telefon da icat edildiği dönemin sembolü olarak kullanılabilirlerdi. Aksekili, Ezher şeyhinin bu fetvasını referans göstererek telefon ve telgraf kullanımının haklılığını ispata girişmiş ve telefonu “vacip aletlerden” addederek meselenin ramazan ayı gelmeden fetva makamlarınca halledilmesini umduğunu yazmıştır.¹¹⁵

Aksekili'nin eleştirdiği bir husus da, devletin bütün resmi işleri ile savaş ve barış görüşmeleri gibi mühim konularda telgraf ve telefon kullanılmasına rağmen söz konusu problemin çözümünde bu aletlerden istifade edilememesinin nasıl bir mahzuru olduğunu fetva makamlarınca açıklanamamasıydı. Aksekili eleştirisini bir temele dayandırsa da o dönemde devletin telefon şebekelerini bütün kurumlarda kullanıma sokması için ekonomik altyapısı hiç de müsait değildi. Üstelik bu tartışma, I. Dünya Savaşı koşullarında ortaya çıkmıştı. Bab-ı Fetva'nın¹¹⁶ bu hususta net bir tavır sergileyememesinin sebebi, ulemanın teknolojiye bakış açısının topyekün bir netliğe kavuşmamış olmasında aranabilir. Zira *Sebilürreşad*'ın başka bir sayısında İsmail Hakkı [İzmirli] de bu meseleye değinmiştir. Dolayısıyla mesele henüz açıklığa kavuşmamış düzeyde tartışılmaktaydı. İzmirli, Aksekili'ye göre telgraf ve telefonun kullanımına dair daha mesafeli yorumlarda bulunmuştur. Buna göre bu aletlerinin kullanıma sokulması için, en başta, bunların dini hükümlere uygunluğunun gerekçelendirilmesi gerekirdi. Bu aletler, ancak bu şekilde caiz olabilirdi. Aksi halde bunların caiz olması mümkün olmadığı gibi kullanımı, şer'i kanunun değil keyfi kanunun bir hükmü olurdu.¹¹⁷ İzmirli, meseleye derin bir fıkıh çerçevesinden yaklaşarak bunun bir usul ve esas üzere anlamlandırılması ve buna göre karar verilmesi taraftarıydı.

Ticaretten, eğitime, sağlıktan dini hususlara kadar oldukça geniş bir kullanım alanına sahip olan telefon, II. Meşrutiyet ile birlikte her ne kadar Osmanlı hükümeti nezdinde kabul

115 Ahmed Hamdi [Aksekili], “Savm ve Fıtırda Telefon ve Telgraf ile Amel,” *Sebilürreşad* 12/295 (7 Mayıs 1914): 154-156.

116 Fetva makamıdır. Ayrıntılı bilgi için bk. Mehmet İpşirli, “Bab-ı Meşihat,” *TDV İslam Ansiklopedisi*, c. 4 (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı, 1991), 262-263

117 İsmail Hakkı [İzmirli], “Fıkıh ve Fetava: Cevazın Hükm-i Şer'i Olup Olmadığı,” *Sebilürreşad* 12/306 (23 Temmuz 1914): 350-351.

görse ve yabancı şirketler vasıtasıyla telefon hatları kurulmaya çalışılsa da, Osmanlı'daki telefon hatları dünya istatistiklerine giremeyecek kadar düşük profilde seyretmiştir.¹¹⁸ Benzer husus Millî Mücadele ve Cumhuriyet döneminde de devam etmiştir. Bu yüzden Millî Mücadele'de en çok kullanılan haberleşme aracı telgraftı. Telefonun muntazam bir şekilde Türkiye'nin belli başlı bölgelerinde kullanıma sokulmaya başlanması ise 1930'lu ve 1940'lı yıllardan sonrasına denk gelmiştir.¹¹⁹ Dolayısıyla telefondan uzun süre mahrum bırakılan Osmanlı Devleti savaşlar, ekonomik bunalım ve yapılan taahhütlerin zamanında yerine getirilmemesinden dolayı bu mahrumiyeti başka bir formda yaşamaya devam etmiştir. Üstelik dünyadaki birçok şehrin istatistiklere dâhil olduğu dönemde, ulemanın bir kısmınca telefonun Osmanlı'da kullanım icazeti dahi tartışılmıştır.

Değerlendirme

On dokuzuncu yüzyılın telekomünikasyon sahasında devrim niteliğindeki icatlarından biri olan telefon, Osmanlı Devleti'nde çeşitli gerekçelerle mesafeli yaklaşılan bir alet statüsünde görülmüştür. Dünyaya hızla yayılan bu aletten Osmanlı devletinin ve toplumunun erken istifade edememesi çağın gereklerinden biri olan güvenli, hızlı ve kontrol mekanizmasında işlerliğe sahip olan idare ve yaşam tarzının gerisinde kalınmasına sebep olmuştur. Yazılı bir iletişim aracı olan telgrafın kısa sürede Osmanlı'da kabul görmesinin aksine sesli bir iletişim aracı olan telefon, görüşmelerin kontrolünün sağlanmasındaki zorluk sebebiyle, telgraf ile aynı kaderi paylaşamamıştır.

Avrupa ve Amerika toplumunun kolayca benimsediği ve devlet işlerinden günlük yaşama kadar birçok sahada kullanıma geçirdikleri telefon, Osmanlı Devleti'nde yasak olduğu dönemde daha çok yabancı kesimlerin ilgisini çekmiştir. Tüm yasaklara rağmen ülkenin birçok bölgesinde konsolos, misyoner, rahip, tüccar ve servet sahibi kişiler tarafından Osmanlı topraklarına getirilen telefonların kullanımı bir şekilde engellenememiştir. Mevcut telgraf hatları ve elektrik yardımıyla sağlanan bu “yasak iletişim” devlet tarafından yakından takip edilmmişti. Telefon tevkif ve gözetimi ile özdeşleşen bu kontrol mekanizması, II. Meşrutiyet döneminin liberal politikaları çerçevesinde dönüşmek durumunda kalmış ve bu süreçte Avrupalı girişimciler vasıtasıyla bu alanda bir kalkınma programı hayata geçirilmiştir.

II. Meşrutiyet döneminde yapılan anlaşmalar ve verilen imtiyazlarla İstanbul telefon ile özdeşleşen başlıca Osmanlı kenti olmuştur. İzmir ve Aydın gibi ticaret kentleri ile Anadolu'nun muhtelif yerlerindeki kullanımına rağmen telefon, külliyatlı bir istatistik oluşturulamayacak

118 Örneğin 1914'e ait bir istatistikte Amerika, Avrupa, Asya ve Yeni Zelanda ile birlikte Osmanlı'ya en yakın ülkelerden biri olan Yunanistan'ın da aralarında bulunduğu birçok bölgeye ait bilgiler derlenmiştir. Bu istatistiklerde Osmanlı Devleti'ne ait malumat yoktur. Ayrıntılı bilgi için bk. Kingsbury, *The Telephone*, 530-540.

119 Nadir Yurtoğlu, “Haberleşme Sektörünün Önemli Bir Teşekkülü: Millî Mücadele Döneminden 1960 Yılına Türkiye'de Posta, Telgraf ve Telefon (PTT) Teşkilatı (1920-1960),” *Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu, Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi* 31, 92 (2015): 47-103.

seviyede kalmıştır. II. Meşrutiyet idarecilerinin önceliği İstanbul'un bürokratik yazışmalarının en hızlı ve güvenli şekilde sağlanmasıydı. Rumeli ve İran hududundaki yerel idareciler ise telefonu asayişin sağlanmasının anahtarı olarak görmüşlerdi. Fakat tüm girişim ve taleplere rağmen telefondan yeterince istifade edilememiştir. Bu yüzden de dünya kamuoyunda "telefonun oldukça gerisinde kalan" telgraf, Osmanlı'da başlıca telekomünikasyon aracı olma rolünü uzun müddet korumuştur.

Telefonun Osmanlı topraklarına girişi engellere tabi tutulmuşsa da bu süre zarfında doğrudan veya dolaylı bir şekilde bilim ve teknikle ilgilenen dergi, gazete ve kitaplarda telgraf, telefon ve telsiz aletlerine geniş yer verilmiş ve dünyadaki gelişmeler bazen en ince detayına kadar takip edilmiştir. Bu da hem külliyatlı bir literatürün oluşmasına vesile olmuş hem de devlet ricali ile toplumun bu aletlerden haberdar olarak bunların sonraki dönemde resmi kanalda kabul görme süreçlerini pozitif yönde etkilemiştir.

Hakem Değerlendirmesi: Dış bağımsız.

Çıkar Çatışması: Yazar çıkar çatışması bildirmemiştir.

Finansal Destek: Yazar bu çalışma için finansal destek almadığını beyan etmiştir.

Peer-review: Externally peer-reviewed.

Conflict of Interest: The author has no conflict of interest to declare.

Grant Support: The author declared that this study has received no financial support.

KAYNAKÇA / BIBLIOGRAPHY

Arşiv Belgeleri / Archival Sources

T.C. Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi (BOA)

Bab-ı Ali Evrak Odası (BEO): 167/12519, 215/16072, 473/35449, 815/61080, 1089/81606, 1121/084073, 1156/86648, 1190/89177, 1624/121749, 2118/158818, 2851/213808, 3943/ 295663.

Dahili Nezareti (DH): DH.EUM.EMN 38/4, 27/89, DH.EUM.THR 54/32, DH. İD 32-1/15, 127/11, DH. EUM. LVZ 1/47, 2/3, 2/33, DH.MKT 26/32, 72/2, 164/63, 170/37, 563/34, 1010/36, 1382/89, 1384/127, 1399/18, 1491/54, 1640/82, 1928/5/97, 1932/106, 2062/23, 2314/71, 2679/54, DH.MUİ 3/51, 30-2/19, 56-1/3, 56-2, 89/63, 101/52.

Hariciye Nezareti (HR.İD): 2020/45, 2081/54,

İrade Dahiliye (İ.DH): 1140/88950.

İrade Hususi (İ. HUS): 9/76.

İrade Rüşumat (İ.RSM): İ.RSM. 9/11.

Meclis-i Valâ (MV): 82/4, 120/82, 126/34, 128/74,

Yıldız Evrakı: Y.A.HUS 496/77, 519/4, Y.PRK.ASK 89/37, Y.PRK.DH 8/24, Y.PRK.ML 14/43, 14/70, 23/84, Y.MTV 76/48, 80/92, 89/138, 95/107, 105/44, 116/9, Y.PRK.PT 7/65, Y.PRK.TKM 11/47, Y.PRK.TNF 7/14.

Basılı Kaynaklar / Printed Sources

Kitap ve Makaleler

- Ahmed Edib, Ahmed Macid. *Telefon: Telefon Hakkında Nazariyat ve Tatbikatı Havidir*. İstanbul: Kasbar Matbaası, 1306.
- Ahmed Hamdi [Aksekili]. “Savm ve Fıtrda Telefon ve Telgraf ile Amel.” *Sebilürreşad* 12/295 (7 Mayıs 1914): 154-156.
- Avcı, Yasemin. *Değişim Sürecinde Bir Osmanlı Kenti: Kudüs (1890-1914)*. Ankara: Phoenix, 2004.
- Balbi, Gabriele. “The Origins of the Telephone in Italy, 1877-1915: Politics, Economics, Technology and Society.” *International Journal of Communication* 5 (2011): 1058-1081.
- Bilmen, Ömer Nasuhi. *Hukuk-ı İslamiye ve Istılahat-ı Fıkhiyye Kamusu*. 8 cilt. İstanbul: Bilmen Basım ve Yayınevi, 1985.
- Davison, Roderic H. “Osmanlı İmparatorluğuna Elektrikli Telgrafın Girişi.” *Ankara Üniversitesi Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi* 14 (2003): 347-386.
- Demir, Tanju. “Osmanlı Haberleşme Kurumunda Yabancı Uzmanlar ve Emil Locaine Efendi.” *Kebikeç* 19 (2005): 35-53.
- “Dilsiz ve Sağırın Telefonu,” *Servet-i Fünun*, 43/1097 (13 Haziran 1912): 62-63.
- Göçer, Kenan. “Osmanlı’dan Cumhuriyet’e Ulaşım ve Servet-i Fünun Dergisi Ulaşım Bibliografyası.” *Bilgi Ekonomisi ve Yönetimi Dergisi* 11, 2 (2016): 149-205.
- İpşirli, Mehmet. “Bab-ı Meşihat.” *TDV İslam Ansiklopedisi*. 4: 362-363. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı, 1991.
- İsmail Hakkı [İzmirli], “Fıkıh ve Fetava: Cevazın Hük-m-i Şer’i Olup Olmadığı.” *Sebilürreşad* 12/306 (23 Temmuz 1914): 350-351.
- Kingsbury, J. E. *The Telephone and Telephone Exchanges Their Invention and Development*. London, New York, Bombay, Calcutta, Madras: Longmans, Green & Co., 1915.
- Kubilay, Çağla. “1923-1939 Yılları Arasında Türkiye’de Telekomünikasyon Politikaları.” *İlef Dergisi* 4, 2 (2017): 37-66.
- Kutbay, Elif Yeneroğlu. “Sisam Beyi Kopas Efendi’nin Memuriyeti ve Katledilmesi.” *Dokuz Eylül Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Enstitüsü Çağdaş Türkiye Tarihi Araştırmaları Dergisi* 4, 11 (2005): 1-6.
- Küçük, Serhat. “Osmanlıların Modern Teknoloji ile Karşılaşması: Elektrik Örneği.” *Hacettepe Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları* 18 (2013): 149-205.
- Mossensohn, Miri Shefer. *Osmanlı’da Bilim Kültürel Yararı ve Bilgi Alışverişi*. Çeviren Kübra Oğuz. İstanbul: Türkiye İşbankası Kültür Yayınları, 2019.
- Osborne, Harold S. “Biographical Memoir of Alexander Graham Bell 1847-1922.” *Biographical Memoirs of the National Academy of Sciences of The United States of America* 23 (1943): 1-27.
- Önay, Aliye. “Türkiye’de Telefon Teşkilatının Kuruluşu.” *Çağımı Yakalayan Osmanlı! Osmanlı Devleti’nde Modern Haberleşme ve Ulaştırma Teknikleri*. Yayına Hazırlayan Ekmeleddin İhsanoğlu ve Mustafa Kaçar içinde 121-139. İstanbul: İslam Tarih, Sanat ve Kültür Araştırma Merkezi (IRCICA), 1995.
- Mahmut Sadık, “Lakırdı Torbaya Girmez mi?,” *Servet-i Fünun* 4/83 (14 Ekim 1892): 70-74.

- Patil, Vinayak L., "Historical Perspectives of Development of Antique Analog Telephone Systems." *Journal of Telecommunications and Information Technology* 3 (2015): 70-98.
- Varlık, Bülent. "Tanzimat ve Meşrutiyet Dergileri." *Tanzimat'tan Cumhuriyete Türkiye Ansiklopedisi*. 1: 112-125. İstanbul: İletişim Yayınları, 1985.
- Yazıcı, Nesimi. "Tanzimat Döneminde Osmanlı Posta Örgütü." *Tanzimat'tan Cumhuriyete Türkiye Ansiklopedisi*. 6: 1636-1651. İstanbul: İletişim Yayınları, 1985.
- Yurtoğlu, Nadir. "Haberleşme Sektörünün Önemli Bir Teşekkülü: Millî Mücadele Döneminden 1960 Yılına Türkiye'de Posta, Telgraf ve Telefon (PTT) Teşkilatı (1920-1960)." *Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu, Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi* 31, 92 (2015): 47-103.

Dergi ve Gazeteler / Periodicals and Newspapers

- Dicle* 18 Nisan 1911, 2.
- Maarif* 3/65 (29 Eylül 1892): 206, 3/72 (18 Kasım 1892): 318, 5/113 (12 Eylül 1893): 131-133, 6/151 (5 Eylül 1894): 197-198.
- Mecmua-i Edebiyye* 1/19 (21 Temmuz 1899): 3-4, 2/55 (10 Ağustos 1900): 3-4.
- Mecmua-i Fünun* 1/ 11 (1279): 448-459, 4/39 (1283): 206-207.
- Mektepli* 1/22 (3 Aralık 1913): 359.
- Sebilürreşad* 12/295 (7 Mayıs 1914): 154-156, 12/306 (23 Temmuz 1914): 350-351.
- Servet-i Fünun* 1/50 (4 Mart 1892): 343, 1/52 (14 Mart 1892): 355, 4/83 (14 Ekim 1892): 70-74, 6/151 (2 Şubat 1894): 189, 7/164 (4 Mayıs 1894): 72, 7/177 (3 Ağustos 1894): 188, 9/220 (31 Mayıs 1895): 108, 40/1031 (10 Mart 1911): 211, 43/1097 (13 Haziran 1912): 62-63.
- Şehbal* 4/60 (1 Eylül 1912): 228-229, 4/96, (14 Mayıs 1914): 465.
- Tanin*, 18 Ağustos 1911, 3.

Tezler / Dissertations

- Ersoy, Hulusi. "Osmanlı'da Telefon Hizmeti ve İmtiyaz." Doktora Tezi, Marmara Üniversitesi, 2017.
- İnce, Yunus. "Osmanlı Barut Üretim Teknolojisinde Modernleşme: Azadlı Baruthanesi (1794-1878)." Doktora Tezi, Selçuk Üniversitesi, 2013.